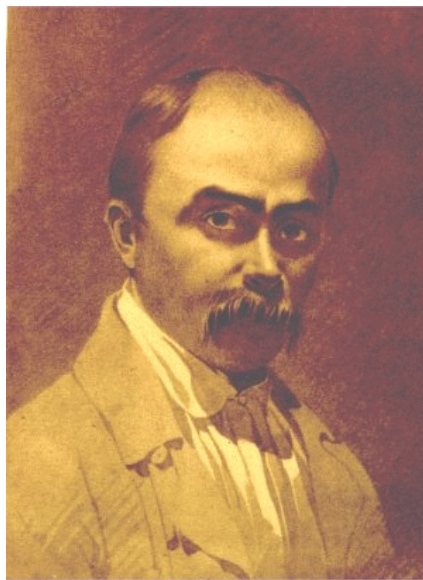

Тарас Шевченко

Нещасний

Переклад С. Сірополко

За редакцією М. Славінського, П. Зайцева, В. Якубовського й О. Лотоцького

Електронна бібліотека української літератури
2001

Тарас Григорович Шевченко. Нещасний. Повість. 1855.

Набір: Наталя Пісковська, Віктор Пісковський
Електронне форматування: Максим Тарнавський

Текст звірено з виданням: *Повне видання творів Тараса Шевченка*. Том сьомий.
Повісті. Chicago: Видавництво Миколи Денисюка, 1960. ст.133-198.

© Канадський Інститут Українських Студій

НЕЩАСНИЙ

[I.]

Фортецю О[рську] місцеві киргизи називають Яман-Кала. І ця назва дуже вірно передає образ місцевості й самої фортеці. Рідко коли можна зустріти таку нічим не прикметну місцевість. Рівнина без краю! Киргизові це, звичайно, байдуже, — він зжився з таким краєвидом, але як воно людині заїжжій, що звикла бачити в природі, яка її оточує, красу й грацію, враз опинитись перед суворим, одноманітним обрієм неісходимого, безкрайого степу. Аж дивно, як прикро впливає такий краєвид на самотню душу свіжої людини.

Фортеця О[рська] аж надто творить гармонію з її околицею: та сама одноманітність і та сама рівнина; з загального кольориту вирізнялася тільки невеличка мурована церква фортеці на горі, та ще й, завважте, на "Яшмовій" горі. Під горою з одного боку туляться брудні татарські хатки, а з другого — інженерний двір з казематами для каторжників; проти інженерного двору — довга, низька, рублена будівля з невеличкими квадратними віконцями; це — казарма батальйону; вона тулилася одним краєм до дерев'яної повітки, так званого "екзерціс-гаузу", а другим виходила на чотирьохкутний майдан, прикрашений новою мурованою церквою і обставлений поганенькими дерев'яними хатками. Де ж сама фортеця? — питаєте ви. Я сам аж два дні ставив собі таке питання, поки на третій день, за вказівкою одного старожила, не вийшов у поле в напрямку до "мїнового двора" й не побачив там трохи підвищеного валу, а за ним каналу. Канал і вал, як порівняти, не більші за рів, яким у нас добрий господар обкопує своє поле. От вам і фортеця другого класу! Намилувавшись досхочу цим чудом фортифікації, я вже надвечір вертався слободою до свого помешкання і, завернувши за ріг якоїсь убогої хатинки, побачив юрбу салдатів, що йшли з балалайкою та з бубном. Юрба спинилась проти хатки і стала в круг, — залунала хвацька пісня з бубном та присвистом, і з натовпу почулося:

— Оце так поміщик! Оце так дворянин! Орел та й годі!

Ці оклики мене спинили. Я хотів уже підійти до веселих хлопців та подивитися, що це там за поміщик такий, але тої ж хвилини натовп розступився, не перериваючи пісні, і перед ним з'явився стрункий білявий юнак в подертій сорочці: він, хвацько взявшись у боки, пішов навприсядки.

Мене вразила постава цього юнака: в ньому було щось благородне, а разом із цим щось низьке, відразливе. За натовпом я не міг як слід до нього придивитися і, відходячи геть, спитався салдата, що видався мені тверезіший за своїх товаришів:

— Хто це такий у вас, що так гарно танцює?

— Нещасний! — відповів мені нашвидку салдат і поспішив за юрбою.

Слово "нещасний" вимовив салдат якимось дивно. Мені здавалося, що він має на думці якийсь стан, а не те поняття, що його це слово властиво означало. Пізніше я довідався, що там, крім салдатів, і всі інші вимовляли це слово в тому самому значенні, а коли я звик до нього, то й сам почав так само його вимовляти. Людина сама не помічає, як швидко вона засвоює звички свого оточення.

Цілу ніч мені все ввижався білявий молодий атлет, і чулися слова:

— Оце так поміщик, оце так дворянин!

Другого дня пішов я розвідати, хто такий отой нещасний, але, звичайно, не міг нічого дізнатися, бо, як потім мені сказали, він не один такий в О[рській] фортеці.

Було якесь свято, і я знічевя пішов поблукати по непривітних околицях фортеці. Надвечір, вертаючись до дому, саме біля цегельень, я знову надибав гурт веселих хлопців з бубном та балалайкою і знайомого — незнайомого танцюристу і почув ті самі вигуки. Щоб знову не згубити його з очей, я покликав на бік одного салдата й тихенько спитав, як звать того дворянина, що танцює. Він мені сказав його прізвище, і другого ж таки дня я прочитав у канцелярії батальйону його сумну конфірмацію.

Це був юнак, записаний у салдати на прохання рідної матері. Цей випадок мене дуже зацікавив, але як було розгадати таку загадку? Нічого кращого не міг я надумати, як познайомитися з самим суб'єктом і дізнатися від нього самого всю правду, та ба! якжеж я помилився!

Показалося, що він — мало не ідіот: уперто мовчав, коли був тверезий, а від одної чарки горілки п'янів і починав тоді клясти свою матір, самого себе і все своє оточення; тільки танці мали ще якусь принаду для нього, а більш нічого. Спробував я вивідати від нього щось про його освіту, та він почав верзти таку несенітницю, що краще було й не пробувати. Яюсь приходив він до мене на підпитку і бачить у мене на столі розгорнуту книжку. - "Що це ви читаєте?" — питає він. — "Мертві Душі". — "А! це твір Еженя Сю?" — "А так!" — відповів я.

Аж тільки по довгому часі уривками довідався я про всю його історію, яку й хочу переказати.

II.

В одній із центральних губерній нашого неісходимого "отечества", недалеко повітового міста N. над великим шляхом, простягнулися вряд сірі рублені хати з закуреними димом вікнами; таких сірих хат я налічив там більше, як двісті. Отже, село чимале, — справді ж було зовсім інакше. Дивно: навколо непроглядні ліси, а в селі ані одної хоч трохи чепурної хати: та без сіней, та похилилася, а та й зовсім завалилася; навколо все росте й зеленіє, а на селі, як то кажуть, голо, мов на долоні, — ані одного деревця; чи то селянам заборонено садовити дерева, чи — Бог їх знає — може й самі не хочуть, а дідичеві й на думку не спаде їх примусити, — добре йому, що в самого під рукою англійський парк з усякими витівками. Діти, коли вибіжать на вулицю подивитися на проїжжого, так це тільки слава, що діти: ведмежата, справжні ведмежата.

Серед села — церква з високим шпилем на дзвіниці, досить химерної архітектури, що мало свідчила про добрий смак будівничого, а, може, й самого ктитора. Біля церкви була колись огорожа; на це вказують напівзруйновані кам'яні стовпчики на невеликій один від одного віддалі, кругом заляпані болотом, — мабуть, свині потрудилися, чухаючись.

І церква, і село, і напівголі закурені діти, — все це має вигляд дуже мальовничий, зовсім у стилі Ван-Остаде та наших многонадійних жанристів.

Минувши село, недалеко поштового шляху, ліворуч на горі, видко панські палати з бельведером, оточені темним лісом, а ліс обведено, принаймні з боку поштового шляху, глибоким та широким ровом, з живоplotом на валу.

Крізь дерева блищить прозорий став, а за купкою лип — ріг китайської альтанки, чи то кущ акації, чи щось інше, ніби обеліск Клеопатри, поставлений на спомин приязні та кохання; одне слово, розкіш! Так би й скочив з возу, стрибнув би через живопліт та й гайда в усіх напрямках пишного панського саду!

Ніде правди діти, я так і зробив. Але це було давно; тепер уже такого не втну. Тоді я перейшов від краю до краю весь парк, і мене, як тепер памятаю, вразила страшенна тиша. Я бачив пишний будинок, павільйони, альтанки; гойдався розмальований човник край ставу під похилими деревами, а серед ставу гордо плавала пара лебедів, але я не бачив ані одної людини, що додавала б життя цій картині. На мене прикро вплинуло таке безлюддя, — це те саме, що прекрасний краєвид, не оживлений людською постаттю; я навіть каявся, що зайшов до цього зачарованого парку.

О, якби я знав тоді, що мені доведеться писати історію мешканців цього пишного закутку, я не обмежився б одним поверховим поглядом, а постарався б пробратися й до палат і скрізь, куди тільки можна пролізти, скрізь би заглянув, і може б тоді моя історія була повніша й кругліша; але минулого не повернеш, і доводиться обмежитися тим, що тепер маємо.

Проїхавши верстов зо дві, я спитав візника; чиє це село ми минули?

— Панське.

— Знаю, що панське, але пана як звать?

— Дідич Хлюпін.

— Він, мабуть, сам мало живе в своєму селі?

— Тільки по оброк і приїздить, та й то не щороку.

На тому б мабуть і скінчилися мої відомості якби по трьох десятках літ я не зустрів в О[рській] фортеці нещасного юнака, що про нього була мова вище, та який, як виявилось, був рідний син цього самого дідича та спадкоємець знаного мені села й парку.

Ротмістр Хлюпін, батько нещасного юнака, зовсім не мав нахилу до подружнього життя, але обставини змусили його оженитися з багатою й немолодою вдовою; він узяв за нею в посаг описане мною село. Дружина його, породивши йому сина, а потім дочку, і недовго проживши після цієї події, переселилась до праотців, заповівши маєток дітям, а батька поставила їхнім опікуном. Вона, як видно, не хотіла, щоб він після неї знов оженився та ще, чого доброго, з молодого; ротмістр, що взагалі не мав нахилу до родинного життя, взяв своїх пташенят-сиріток з причетом няньок та мамок і вирушив до Петербургу. Довго чи недовго жив він там по-кавалерському, не знаю, але хоч і який він був короткозорий щодо своїх дітей, а все ж побачив, що їм потрібна мати, себто, що йому треба оженитися.

Саме з такою спасенною думкою вийшов він якось із хати; іде Літєйною, виходить на Невський, аж гульк! — назустріч йому, мов зоря червона, мов лебідь біла, так і пливе по хіднику. Завмерло серце в старого гусара. Навіть у сні йому ніколи не снилась така краля, яку він оце побачив.

— Що ж, — думає гусар і батько родини — втік не втік, а побігти можна, — спробуємо; аджеж льокая за нею не видно, перешкодити нема кому.

І він поплентався слідом за красунею. Довго вона його водила різними проулками, врешті завела мало не до Таврійського Саду, та й шусть перед самим його носом до одного з наймізерніших домочків з двома малесенькими віконцями, а він зостався на вулиці, та ще й на брудній.

Постоявши добру годину перед домом, махнув рукою та й пішов назад.

На цьому, здавалося б, і цілій пригоді край, та де там — це тільки початок самої історії, чи краще сказати, початок самого лиха.

Трапилася б ця пригода з іншим військовим, а не з пенсіонованим гусаром, — на тому б і край. А ротмістр мій, хоч і мав славу людини сміливої, все ж скінчив на тому, що після довгого й даремного ходіння та шукання зважився нарешті послати до заповідного дому сваху. Сказано — зроблено, і щасливий ротмістр з красунею-жінкою вирушив до свого маєтку, а діти з няньками та з мамками і з усіма манатками — слідом за ними.

На цьому місці, гадаю, не пошкодить оповісти, хоч коротко, хто була друга дружина відважного ротмістра.

Батько її служив прапорщиком у якомусь пішому полку, розташованому на Волині, і закохався там у якусь панночку. Справа зовсім звичайна, та стався гріх: почали вимагати, щоб він одружився; він не перечив, оженився й вирушив за ротою в похід. Військо на той час почали стягати до Вознесенського. Підчас останнього відпочинку перед Вознесенським молода жінка прапорщика привела на світ дочку Марію. Три чи чотири роки бідолашна жінка пленталася з дитиною за своїм прапорщиком, чи, краще сказати, за ротою, і нарешті через журбу, горе та всякі злидні заслабла на сухоти і скоро вмерла.

Божевільна, тричі божевільна та дівчина, що зважується закохатися й віддатися за

армійського, не тільки прапорщика, але навіть і поручника, якщо він не ротний командир. Щоб і з ротним командиром побратися, — навіть на те багато треба відваги. Тут мусить бути щире, правдиве кохання: на мою думку, це така велика з боку жінки жертва, що чоловік хоч трохи чесний не повинен її не тільки вимагати, але навіть і бажати.

Поховавши свою мученицю-жінку й доручивши дитину деньщикові, прапорщик подався на найманих конях доганяти роту. На службі йому якось не щастило. У начальства не мав він доброї думки. Товариші його давно вже стали підпоручниками й поручниками, а він усе ще прапорщик. Що то за знак? Бог його знає: службу він виконував добре, зайвої чарки не пив, хіба що трохи завчасу оженився, — так що кому до того? Отож він думав-думав та й почав пити спочатку маленькими, потім більшими, а там ще більшими, і скінчилося на тому, що йому, бідоласі, запропонували податися в "одставку"; він попрохав, щоб його перевели до якогось лінійного батальйону, — його перевели до 23-ої пішої дивізії, розташованої, як відомо, в Оренбурзькому краї.

Поки те та се, аж гульк! дочці вже на десятий рік пішло, а вона, сердешна, і грамоти не знає, та де й навчитись! Батькові ніколи, деньщик неписьменний, а сільські хлопці навчили її в паці гратись.

Він, сердешний, думав, що приїде до Оренбурзького краю, оселиться десь на одному місці та подбає за виховання дочки; та куди там! Не встиг він оговтатись на новому місці, як його вже вирядили до одного з степових фортів. Лихо та й годі.

Та що робити, — вирушив він до степового форту. Хто не бачив отих степових фортів, тому ражу щиро молитися Богу, щоб і не довелось ніколи їх бачити. Не кажучи вже, що людина стає чужою всьому, що має хоч маленький натяк на освіту, — там тіснота й всі злидні, а про звичаї нічого й казати.

Отож до такого гнізда трапив і мій сердошний прапорщик з своєю вже дванадцятилітньою дочкою. Другого ж дня прозвали її в форті "кантоністом у спідниці".

З неї таки справді була дівчина гарна, розумна й жвава, — така, що й хлопцеві її віку було б доладу. На лихо він привіз із собою за няньку якусь стару бабу, та до краю розпусну, так що коли трапилося, що він загуляє вдвох з нянькою, то Маша тікає до казарми жонатих та там і ночує. Сердешна дитина! Її якийсь салдат і читати навчив. Так минуло два роки. Роту заступила інша. Маша виросла й стала напрочуд гарна. Чого ще? Це ж, правду кажучи, найголовніше, — а решта — кому що до того?

Повернувшись до свого батальйону, батько хотів узятися за Машу, та Маша вже не та — їй уже п'ятнадцятий минає.

— Ну, що ж, — міркує неவிбагливий батько — за писаря й таку видати можна!

А поки він так міркував, Маша росла, росла та й виросла краля всім на диво, — не те що за писаря, а хоч і за генерала — не сором.

Якийсь урядовець — не памятаю, з акцизу чи з митниці, тільки не військовий, — чи не з прикордонної комісії, — приїхав до міста в службових справах, побачив десь Машу й закохався. Розвідав, що і як, і чия, де живе, та не багато й ткнув п'яній нянці — п'ять карбованців, а вона йому справу й залагодила. Він виїхав у службових справах до Петербургу і Машу взяв з собою, а там і покинув, бо йому треба було знову кудись їхати. Отак потрапила вона до Петербургу, а як опинилася на Песках, це вже інша історія.

Але цієї іншої історії я волів би не оповідати, бо в ній, крім огиди, немає нічого. Хоч як там воно було, але Маша, дарма, що ледве письменна, повела свою роллю ліпше за всяку вчену жінку.

Так от хто була друга дружина мого хвацького ротмістра.

Тепер ми вже будемо звати її Марією Федорівною. Другого чи третього дня після шлюбу Марія Федорівна зараз таки наполягла, щоб їхати на село, і вона мала на це слушні причини. На селі хто там дізнається, з якого поля пташка прилетіла, а живучи в місті, та ще й у столиці, доведеться піддержувати знайомства свого чоловіка; а в нього знайомі, може, все графи та князі: Бог його там знає, — він багатий, все може статися, а вона, як то кажуть, і кроку ступити як слід не вміє. Добре, що салдат хоч читати навчив, а то й цього б не вміла.

Так або мало не так міркувала Марія Федорівна, і міркувала, ніде правди діти, доволі слушно; з усього видко, що мала розум практичний, себто позитивний. І місяць не минув, а вона вже ввійшла в роллю провінційальної пані-господині, все в неї заворушилось та заходило.

Ротмістр мій тільки дивиться та очима кліпає. А як вона прийняла візити дрібномаєтних сусідок, так усі тільки ахнули. Але хто перший відчув у домі її вплив, так це сам ротмістр. Він так змалів перед нею, що став подібний більше до льокая, ніж до пана.

На дітей вона спочатку не звертала ніякої уваги, поки не почувалася вагітна, а з того часу й вони перейшли під її компетенцію і, сердешні, почали відчувати якийсь тягар над собою. Дівчинка ще так-сяк бавилась, а безталанний хлопчик, так той зовсім затих; він, як казали, весь у батька вдався; батько також гороїжився до першої бучі, а коли на нього гримнули як слід, то він став за воду тихший, за траву нижчий... А щоб уникнути надалі отих буч, що їх передбачалось багато, він перебрався до офіцини, недалеко від дому, і почав жити як справжній анахорет. Спочатку приходив він до дому пообідати, повечеряти, чи просто довідатися про здоров'я найдорожчої половини; але згодом зовсім припинив свої візити; навіть у слуги, що приносив йому обід, він не питався про здоров'я Марії Федорівни. Дітей своїх він бачив тільки в свята, і то з дозволу жінки; автім великого гніту в своєму житті він не відчував, чи, краще сказати, не міг відчувати. Більшу частину дня він перебував або на псярні, або в стайні, або вправлявся в шляхетному ділі — стріляв з пістоля до цілі, що її влаштував у себе в кабінеті на випадок поганої погоди. Треба завважити, що в цій кімнаті, крім стільця й цілі, нічого не було, навіть ні люльок, ні книжки, розгорненої на 14-ій сторінці; і я не знаю, чому він звав оту кімнату кабінетом.

Після перших ознак вагітності Марія Федорівна, як я вже сказав, почала звертати увагу на дітей свого чоловіка. Ось у чому виявилася ця увага: вона почала щодня справно відвідувати дитячу світлицю, що раніше робила раз на місяць; тепер приходила дивитися, як годують і чим годують дітей, як кладуть спати, як уранці їх умивають, як одягають. Рідна мати не могла більше за свої діти дбати, але — на диво — діти її не любили й навіть боялися; було, як котре з них заплаче, то досить, щоб нянька тільки сказала: "мама йде", і дитина вмить переставала плакати. Діти виглядали, як справжні сирітки, особливо хлопчик. Дівчинка, раніше дуже жвава, рум'яна, помітно зблідла й принишкла з того часу, як її почали дбайливо доглядати.

Є люди, що їх усі люблять і всі до них ластяться; навіть кажуть, що їх і скажені собаки не кусають; до таких людей належав і славний Вальтер Скотт.

Знов же є люди, що до всіх ластяться, а їх усі або ненавидять, або бояться і разом із тим ненавидять. До таких людей належала й моя Марія Федорівна.

А може й незалежно від цієї антипатії є ще щось таке, від чого взагалі мачуха здається дітям ненависною.

Так чи інакше, але діти під безпосереднім доглядом Марії Федорівни блідли і марніли. А коли вона зустрічалася з своїм благовірним ротмістром, то тільки й мови було, що про дітей, так що він почав уже її прохати, щоб вона берегла себе, а дітки, дасть Бог, і без неї виростуть.

Літо минало, діти давно вже так підросли, що ходили; їх не пускали в сад побігати, боячись, що застудяться: ставок, мовляв, близенько, — вогко. Настала осінь, і дітей почали посилати в сад гуляти, бо тепер холодне повітря, і став не може мати жадного впливу; це — за фізикою Марії Федорівни, а за фізикою ротмістра — все байдуже, аби його хорти не хворіли, бо скоро почнуться влови на зайців, а до дітей йому яке діло, — на те єсть у них мати. Тимчасом на селі з'явилась віспа; ніжному батькові й на думку ніколи не спадало, що діти його з такої самої плоті й крові, як і чужі діти, і що їх так само може спіткати ця пошесть, як і чужих, що їм не прищеплено віспи; в Петербурзі про це не подумали, а на селі й зовсім позабули, аж ось діти й у віспі.

Марія Федорівна з горя аж сама до ліжка поклася, наказала забити всі вікна та двері й обкурювати покої оцтом; їй самій дбайливий батько забув прищепити віспу, і вона, сердешна, аж тепер про це згадала. Згадала та й захворіла, а до того ще й час пологу надходив.

Курево оповивало дім, наче зачумлений. Дітей перенесли до батькової офіцини. Бідолашний ротмістр мало не збожеволів. Нарешті все обійшлося добре, тільки хлопчик осліп, бо в нього й давніше очі червоніли та гноїлися, а дівчинка — нічого, виходилась, хоч і знівечена була трохи. "Це нічого, — говорили няньки пошепки — заросте; хвалити Бога, що сама пані не захворіла, а то й вона б зосталася без очей, як от панич."

Тимчасом полог наближався; у домі все ходило на пальцях, звичайно, крім акушерки - "професорки", що вже місяців зо три порядкувала, як у власній хаті. Все мовчало й тремтіло, а благовірний ротмістр, дожидаючи події, дресував лягаве щеня. Нарешті все скінчилося щасливо. Марія Федорівна привела сина, якого в святому хрещенні назвали Іполітом.

Обряд хрещення відправив пан-отець протоєрей, якого навмисне для цього викликали з міста. Дитину до хреста держали, крім маршалка, дідичі й дідички, що їх в околиці вважали за значніших, навіть командир стрілецького батальйону, розташованого на той час у місті. Дивлячись на фалангу кумів і кум, можна було подумати, що ротмістр задля такої радості ладен із цілим світом або принаймні з цілим повітом, поріднитися. Бенкет з цього проводу справили на славу. Ротмістр мав думку влаштувати й сільське свято для селян, але тому, що це сталося зимою, танці відклали аж до літа, а замість сільського свята він запропонував своїм гостям, хто бажає, облаву на ведмедів. Показалося, що всі бажають, не виключаючи й командира батальйону.

Після пологів Марія Федорівна страждала рівно шість тижнів. Але не думайте, що вона фізично страждала — зовсім ні, — вона вже третього дня по пологах готова була на всякий гімнастичний подвиг; вона страждала морально, а саме тому, що вдома була особа, яка геть усім і навіть нею самою порядкувала, — це була акушерка. А для Марії Федорівни не було гіршої муки, як комусь коритися. Нарешті шість тижнів страждань минули: акушерку вирядили з хрестом і молитвою і двері повідчиняли. Марія Федорівна вільно зідхнула і, перейнявши стерно влади в свої руки, наказала покликати до себе чоловіка.

Минуло півгодини — чоловік не з'являвся. Марія Федорівна казиться й посилає сказати, що вона його дожидає. Посланець повернувся і сказав, що "вони тількиощо поголились і зволють одягатися."

Треба вам завважити, що ротмістр уважав себе за птаха найвищого льоту, і для нього етикет, навіть перед жінкою, був ледве чи не найпершою заповіддю. У себе в хаті він, наче той одлюдок, ладен навіть і з собаками з одного корита поїсти; але по-за власною хатою, то тут він — "повна метаморфоза", як висловлюється один мій приятель.

— Насилу таки — виголились! — так зустріла Марія Федорівна свого ротмістра.

— Не можна ж, серце — пристойність!

— Ось що, серце: тут не про пристойність іде, а ось про що - як ваші справи?

— Слава Богу, нічого.

— Як Коля?

— Нічого, осліп, зовсім осліп.

— Отож то й є, що осліп. Я вам казала, що треба буде віспу прищепити, — не послушали (збрехала, ніколи не говорила).

— Не памятаю, коли ви мені це говорили, або, може, я забув.

— Забули, добродію! Та не в цьому річ, а ось у чому, — чи в вас там приміщення для них добре?

— Не зовсім, серце, — трохи тісно.

— Не буде тісно. Хай вони застаються з тобою, а їх колишню дитячу світлицю звелю переробити для нашого сина. Розумієш?

— Розумію, розумію, серце.

— Та ось що я хотіла ще сказати, — додала вона після довшої мовчанки - няньок я беру до себе, а для дітей — тому що вони досить підросли — можна буде взяти дві дівки з села.

Чоловік охоче погодився. Йому ці няньки були не до вподоби, — особливо молодша: і доторкнутись до неї не можна; кричить, наче її вкусили, та ще й панею грозить, "а дівчата танцюватимуть під мою дудку" — міркував про себе ротмістр, підходячи до колиски, в якій спав шеститижневий його син.

— Яке миле створіння, — правда? — запитала Марія Федорівна, відхиляючи завісу.

— Прекрасне! Дозволь поцілувати серденько!

— Не можна, збудиш, — і вона спустила завісу. — Іди тепер додому й пошли до мене економа, я накажу привести до мене всіх дівок з села і виберу няньок.

— Пощо маєш турбуватися, серце, я й сам виберу.

— Добре, добре, ідіть собі, я знаю, що роблю.

І вони попрощалися.

Батькові дуже не подобалося вічне перебування дітей в його куточку (так він називав свою офіцину); все ж таки клопіт, а з другого боку, може й подобалось, себто подобались майбутні няньки: "Не пришло ж вона мені якихсь квазімодів у спідницях" — міркував він і помилився.

Другого дня привели до нього до офіцини такі дві кралі, що він тільки ойкнув.

— Ну, й прислужилася! — з жахом промовив він, дивлячись на невмитих новобранок.

— Чого ви прийшли? — спитав він їх.

— Няньчити, — відповіли вони в один голос.

— Гарні, нема що й казати.

— Такі, як бачите, пане.

— Ну, добре, ідіть додому.

Дівки ледве повернулись до дверей, як двері відчинились, і до хати ввійшла сама Марія Федорівна. Ротмістр сховався до другого покою, бо був у ранішньому халаті.

— Годі дурня строїти, — сказала Марія Федорівна. — Я не для компліментів прийшла. Вдягніть щобудь та скоріше виходьте до мене.

Ротмістр з'явився у військовому сурдугі і зграбно вклонився, питаючи про здоров'я і самої Марії Федорівни, і новонародженого.

— Нічого, хвалити Бога.

— Покажіть-но мені їх. — А ось — прошу любити та жалувати, — сказала вона, вказуючи на няньок.

— Серце, де ж ти видобула такі потвори?

— Нічого, вартість няньки не в красі, а в лагідності. Ходімо.

Минувши сіни, вони ввійшли до великої кімнати, що була повна щенят усіх пород і всякого віку. Коли Марія Федорівна затулила носа хусткою, ротмістр промовив:

— Нічого, серце, я звик, це моя пристрасть.

За кімнатою з щенятами була така собі комірчина, — то було помешкання няньок, а за комірчиною видко було дитячу світлицю, мало що більшу за комірчину, з одним вікном. Напіводягнені діти, а з ними й няньки грали в піжмурки, себто ховалися, а сліпий Коля їх шукав.

Коли ввійшла до хати Марія Федорівна, няньки остовпіли, а маленька Ліза захопила сліпого брата за руку й шепнула йому: "Мама". Коля затремтів і почав ховатися за сестру, а сестра й собі за брата.

Марія Федорівна нашвидку оглянула кімнату й ледве помітно всміхнулася, потім, звернувшись до дітей, промовила:

— Не бійтесь мене, мої малесенькі, я вам гостинця принесла. — І вона вийняла з ридикюлю й дала їм по цукерку. Даючи Колі цукерок, вона хотіла була заплакати, але всміхнулася і сказала:

— Бідне створіння! Що ви гадаєте з ним робити? — спитала вона чоловіка.

— Нічого, — відповів той байдуже.

Після того вона звернулася до няньок і сказала:

— А ви, дурні! Тільки й знаєте, що потурати дітям, — геть звідси: а ви, мої любі, зоставайтесь тут замість них, — додала вона, звертаючись до новобранок.

— Слухаємо, пані, — відповіли ті й почали скидати свої свитки.

— Мені вже пора — гадаю, що мій генерал вже прокинувся, Прощайте, мої малесенькі, — сказала Марія Федорівна, звертаючись до дітей. — Ходімо, — наказала вона попереднім нянькам і, затуливши носа, вийшла з дитячого покою.

Ротмістр мовчки пішов був слідом за нею, але в великій кімнаті, повній щенят усяких мастей та пород, опинився в задумі і враз, наче осяяний думкою з неба, ляснув себе долонею по вузенькому чолі й вигукнув:

— Ні, друже мій, цього не буде! Я до твоїх справ не втручаюся, то не втручайся й ти до моїх, — і з тими словами вийшов з кімнати, не звертаючи ніякісінької уваги на скавучання щенят.

Мало не до самого обіду ходив він по кабінеті, з руками за спиною, або, спиняючись перед ціллю, складав руки на грудях? І Наполеон і навіть приймав Наполеонову позу. У цій позі він був невимовно смішний. Центр цілі, здавалося, притягував усю його увагу, — так пильно втуплював він в неї свої сіренькі без усякого виразу очі.

Кілька разів брався він за пістоль, відходив од цілі до стільця, ставав у позицію, націлювався — і опускав пістоль без стрілу.

— Ні, не можу! — Промовивши це як найрозпачливішим голосом, довго тер він долонею лоба, потім клав руки до кишень і починав ходити взад і вперед.

Нарешті звелів, щоб йому дали поголитися, потім умився трояндовою водою, одягнувся, спинився перед дзеркалом, прибрав поважну позу та грізне обличчя, кілька хвилин дивився на себе, далі взяв капелюх і пішов до жінки поговорити з нею про те, що він уважав за родинне непорозуміння (під цим словом він розумів бридких няньок).

Марія Федорівна передбачала ці критичні відвідини й підготувалась до них. Вона вдягла темносиню оксамитову сукню, що в ній ротмістр так любив її бачити, і, взявши дитинку на руки, зустріла його в вітальні.

Грізний Юпітер щез, і перед нею стояв звичайнісінький ротмістр та солодко всміхався.

— Скажи, серденько, "bonjour, papa", — казала вона, цілючи дитину й підносячи її чоловікові, — тепер і ти, друже мій, можеш його поцілувати. — А чи знаєш, друже мій, який сон я сьогодні бачила? Начебто твій Коля та наш Іполіт вже дорослі й обидва гусари, та які молодці. Просто любо — особливо Іполіт, — як дві краплі води, до тебе подібний. А й справді, — додала вона, лукаво всміхаючись, — коли придивитися до нього як слід, він таки справді буде до тебе подібний, моє серце! — і вона з захватом поцілувала дитину.

Після того все, що тліло в маленькому ротмістровому серці, цілком згасло; навіть няньки уявлялись йому кращими, ніж справді були.

— Маю надію, що ти сьогодні в мене обідаєш? — сказала Марія Федорівна, виходячи з дитиною до дитячого покою.

— З насолодою, мій друже, — промовив ротмістр, але його "друг" уже був у третій хаті й нічого не чув.

Ротмістр був цілком щасливий і, розкинувшись в широкому м'якому кріслі зовсім по-великопанському безтурботно висвистував пісню з "Фрейшюца":

Ахъ, чтобъ было безъ вина...

і вибивав об коліно такт лайковою ясножовтою рукавичкою.

Марія Федорівна вийшла до обіду вже в іншій сукні, менш пишній за першу. Це переодягання до решти полонило бідного ротмістра, бо було зовсім у тоні вищого товариства, що його не останнім членом (Аллах відає, чому) вважав себе ротмістр.

Після обіду вони розпрощалися так, як прощаються найніжніші новоженці у перший день після шлюбу; наприкінці навіть поцілувалися, а про таку подію бідолашний ротмістр і не пам'ятав, чи була вона коли.

Повернувшись до себе, він, не роздягаючися, поперецілував з захвату всіх щенят, а про дітей навіть і не подумав. Роздягнувшись, він пірнув у м'які перини і, трохи полежавши, тяжко зідхнув; а чого він тяжко зідхнув, — Бог відає.

Вколисавши так на перший раз свого дурня-чоловіка, Марія Федорівна й надалі держалася тої самої тактики, аж поки він цілком не звик до бридких няньок. Тоді вона повела з ним зовсім іншу політику, посилаючи його з візитами до сусідів, щоб не здичавів і з добрими людьми не роззнайомився.

— І я поїхала б з тобою, — додавала вона — але ж сам бачиш, в мене дитина на руках, не можна ж її кинути!

— Твоя правда, мій друже, — відповідав він — ти зоставайся з ним, воно така люба крихотка, я вже за тебе перепрошу наших добрих сусідів.

— Тільки ось що! — казала вона, коли він збирався до когось з візитою, — ти, будь ласка, нікого не проси до себе, поки я дитину годую (вона сама годувала свого сина).

— Нікого, друже мій, — запевняв він, сідаючи до повозу. А раз виїхавши з дому, не повертався до нього й місяць, а іноді й два; де він пропадав, про те знали тільки його вірні слуги — фурман та льокай. Вони б, може, й переказали пані про деякі цікаві пригоди джигуна-пана, наприклад по різних трактирах у губерніяльному місті, але пані їх про те не питала; що їй до отих цікавих пригод її пустоголового чоловіка? — Вона певними кроками прямує до своєї мети і цілком задоволена.

А мета її була така... Але ні, пощо передчасно розв'язувати торбу. Може там, борони Боже, таке сховано, що сором і подумати, не те що передчасно показувати та розказувати. Краще, якщо ви вже почали читати, мої терпеливі читачі, то читайте до кінця; тоді й самі довідаєтесь, який сатана сидів у прекрасній голові Марії Федорівни.

Показалося, що одна з бридких няньок (та, що була незграбніша й поганіша за другу) була добра та скромна жінка, і Марія Федорівна, помітивши це, наказала їй пильно доглядати тільки Лізи, а до Колі не підступатися. А другій, що була шорсткіша, лютіша й ненажерливіша, так само наказала пильно доглядати сліпого Колі й не дозволяти йому пустувати, а головне — обідати. Бідолашний, нещасливий хлопчик, давно б умер з голоду, коли б сестра та її нянька не ділилися з ним з своїм обідом і не годували б його нишком уночі, коли його ненажерлива нянька спала.

Ротмістрові так сподобалися візити, що він до себе додому й не заглядав; коли ж йому траплялося бути десь близько, то він тільки пришле записку, попросить грошей, білизни чи ще чогось необхідного, — звичайно, все видавалося без суперечок.

Ш.

Отак минуло кілька років, себто років три-чотири все йшло своєю чергою, або, вірніше сказати, так, як бажала Марія Федорівна.

Якось — було це восени, не пригадую, котрого місяця — панський повіз заїхав перед будинок, і ротмістра з нього не зсадили, як то звичайно робилося, а винесли на руках, як це робиться тільки в критичних випадках. Марія Федорівна, побачивши це, злосливо усміхнулася; вона подумала, що він п'яний, бо йому тільки цієї чесноти бракувало, а тепер ще й ця його прикрасила.

А показалося таке, про що Марія Федорівна й гадки не мала.

Річ у тому, що до одного багатого сусіди з нагоди якогось родинного свята зіхалися гості, а серед них і наш ротмістр. Після всяких розваг зібралася чимала кавалькада мисливців і вирушила в поле зайців полошити. Звичайно, ротмістр був тут один із перших; він навіть хотів за своїми хортами послати, але йому завважили, що це не годиться, і він виїхав з чужими. Сталося так, що він перший сполошив зайця. От він і пустився чвалом за хортами; але на його нещастя по дорозі трапився рівчак, хорти його переплигнули, а кінь з верхівцем впали до рівчака, а до того кінь ще й накрив собою ротмістра. Крім цього, в рівчаку була вода, що покрилася вже тонкою верствою льоду. Бідолашний, мало того, що вдарився, ще й до холодної води занурився, так що, коли його звідти витягли, то він уже ледве дихав; у такому стані його й додому привезли.

От яка трапилася пригода!

Зараз таки послали до міста по лікаря, а другого дня й по попа. Третього дня надвечір, поблагословивши своїх безталанних дітей і доручивши їх піклуванню та заступництву Марії Федорівни, ротмістр послав свою гусарську душу на лоно Авраама.

Хоч яка коротка була його хвороба, проте Марія Федорівна встигла перевести всі потрібні формальності, щоб забезпечити майбутнє своє та свого сина, себто її син став третім спадкоємцем спільного маєтку, а вона — опікункою та повною господинею над усім.

Марія Федорівна поховала свого коханого чоловіка в затишку березового гаю, близько прозорого ставу, і підчас похорону виявила надзвичайні сценічні здібності. Вона так гарно заграла роллю невтільної вдови, що найбайдужіші сусіди, дивлячись на неї, ридали; бідолашних сиріток, особливо ж Колю, мало в сльозах своїх не втопила, а поцілункам кінця-краю не було, і, якби милосердні сусіди не втримали її, вона напевне кинулася б у могилу; але спасибі — не дали, а взяли її на руки й мало не мертву занесли до хати; там уже її ледве привели до пам'яті амоніаком (одеколонь уже не помагала).

Коли вона опритомніла й побачила, що вона одна в своїй спальні, коли почула далекі голоси сусідів, що поминали небіжчика, то ледве помітно всміхнулася й пошепки промовила:

— Найголовніше — само собою сталося, а їх я вже влаштую, — і, вставши з ліжка, вона потихеньку пішла до дитячої кімнати, до свого любого Іполіта.

Надвечір гості наїдпитку порозїздилися до своїх закутків, зовсім переконані, що Марія Федорівна найнещасливіша жінка на цілому світі.

А Марія Федорівна, щоб їх ще ліпше запевнити в своєму невтішному горі, другого ж дня наказала зігнати з цілого села бабів та дівок з лопатами й торбами, а чоловіків не займати: "вони нехай роблять своє" — сказала вона.

Коли зібралися дівки й баби з отим згаданим знаряддям, вона вся в чорному та з сльозами на очах повела їх до могили свого незабутнього ротмістра й наказала (як Ольга над Ігорем) сипати високу могилу. Праця почалася, і за два-три тижні величезна чорна могила встала над прахом незабутнього ротмістра. Марія Федорівна сама особисто порядкувала працею, а підчас роботи сльози в неї "річкою котились", як говорили простосердні робітниці; але щиріше та сердечніше ніхто не плакав та не кляв і небіжчика, і Марії Федорівни, як ті самі робітниці, бо, правду сказати, вони таки мали повне на це право. Морози вже доходили до 10-ти ступнів; вони, бідолашні, виходили на працю, як то кажуть, у чому Бог послав, і на все це чула й невтішна Марія Федорівна дивилася зовсім байдуже. Сміливо можна сказати, що цей пам'ятник кохання і споминів був політий найщирішими сльозами.

Скоро по всьому повіті і по всій губернії розійшлася чутка, що Марія Федорівна Хлюпіна не показується своїм людям, а все ходить з дому вночі на могилу свого чоловіка й там плаче від вечірньої аж до ранішньої зорі.

Вона справді, не зважаючи ні на яку погоду, виходила вночі на могилу й там, не скажу: "плакала", а вголос вила.

Так вона виходила голосити на могилу, аж поки жалісливі сусідки не нагадали їй за Колю та Лізу.

Тут вона ніби схаменулась. "Клятї приятельки, — подумала вона — ніби я не знаю, що роблю". Проте, нічого не вдієш, довелося змінити ролю, і з ніжної дружини стати ніжною матір'ю. Не гаючи часу, вона розіслала запросити на прощальне свято до маломаєтних та багатомовних своїх сусідок, — з того, мовляв, приводу, що вона везе панночку до Смольного монастиря і бажає попрощатися з своїми добрими сусідками, а сама, мовляв, не може їх одвідати тому, що все з дітьми клопіт має.

Злетілися сусідки, погостювали, поклепали язиками днів зо два та й розлетілися по повіті благовістити про безприкладні чесноти Марії Федорівни та про істинно янгольські принади й скромність Лізи. А Ліза була собі просто сільська дівчинка, та до того ще й затуркана.

Марія Федорівна була захоплена своєю вигадкою і за тиждень після прощального бенкету одного гарного ранку звеліла запрягти трое коней до критої брички, що в ній небіжчик їздив по ярмарках, коли був іще ремонтером. Взяла вона з собою свого малолітнього Іполіта, мовчазну Лізу й більше нікого: ні слуги, ні служниці. Зовсім без речей вирушила вона до Петербургу, щоб записати Лізу або до Смольного, або до Катерининського інституту. Прибувши до Петербургу, вона спинилася на улюблених своїх Песках у сердечної своєї приятельки, Юлії Карлівни Шомер, "шведки з Віпорх".

Ота Юлія Карлівна Шомер була вдовою по урядовцеві 14-ого класу й мала на Песках свій власний будиночок з мезоніном. Крім доходів з будиночка, вона діставала чималі прибутки ще й од своїх професій, а професії в неї були різні. Вона й жіночими зношеними сукнями торгувала, і лотерійні квитки розносила, і повитухою була, і сватала, і просто...

та хіба мало є в світі професій, — всіх не перелічити!

На щастя Марії Федорівни мезонін був порожній: вона й розташувалася в ньому.

На нижньому поверсі цього будинку з чотирма вікнами та дверима на вулицю містилося щось ніби "магазин мод". Хоча й тяжко уявити подібну річ на Песках, проте я гадаю, що це був таки справді магазин мод, а не щось інше, тому що в одному вікні завжди стирчав на бовванці жіночий капелюх, а в інших вікнах так само завжди красувалися молоді рум'яні дівчата з якоюсь працею в руках.

Марії Федорівни сама доля помагала: вона ввесь час тільки й думала про такий заклад, а він сам під носом опинився.

Вона покликала до себе Юлію Карлівну.

— Юліє Карлівно, — спитала вона — а хто це в вашому домі модну крамницю має?

— Моя землячка, також "із Віпорх" і також вдова урядовця, Кароліна Карлівна Шпек.

— Я привезла з собою дівчину-кріпачку, щоб віддати її до модного магазину, — так щоб далеко не ходити, поговоріть з нею, чи не схоче вона взяти в мене цю дівчину; тільки не хотіла б я за неї платити. То чи не могла б вона взяти її на кілька літ, щоб одслужила за науку.

— Може, чому ні; це прекрасна й преблагородна дама. Я зараз піду до неї.

І Юлія Карлівна сходячи вниз вузькими сходами, лукаво посміхалася, мабуть у надії на майбутні прибутки, бо це вона в спілці з Кароліною Карлівною була власницею двозначного "магазину мод".

Другого ж дня було складено контракт. Лізу замість Смольного монастиря віддали, як дівчину-кріпачку Килину, на десять літ у руки користолюбної паскудної старої чухонки. Коли Лізу взяла до себе Кароліна Карлівна й назвала її вперше "Акулькою", бідолашна дівчинка заплакала й сказала, що вона не Акулька, а Ліза; її вибили різками, і сердешна Ліза погодилася, що вона таки справді Акулька, а не Ліза.

Отак улаштувавши Лізу, Марія Федорівна замовила для свого любого Іполіта кілька пар дитячого вбрання різного крою і на різний вік до чотирнадцяти літ.

Коли вбрання було готове, вона, щоб не витратитися даремне в столиці, спішно спакувалася й виїхала, поцілувавши й поблагословивши бідолашну Лізу на невітшне, сирітське, мученицьке життя.

Сусідки здивувалися, коли пробігла чутка, що Марія Федорівна повернулася з Петербургу і, звичайно, навипередки полетіли вітати її з добрим успіхом; коли ж почали вони дивуватися, що так швидко все влаштувалось, вона почала такі баляси точити, що ті тільки слухали та ойкали.

Між іншим, вона оповідала, що сам директор дівочих інститутів Лонгінов, як тільки вона подала прохання, приїхав до неї на помешкання і, взявши з собою Лізу, сам повіз її до Катерининського інституту.

Простодушні сусідки, прийнявши все за щирю правду, порозїздилися по повіті і ретельно, з різними додатками, переказували всім і кожному те, що їм наговорила Марія Федорівна.

А Марія Федорівна, відпочивши з дороги, прийнялася за господарство, себто перевірила економа, ключницю та інших слуг, при чому вдалася в найменші економічні

подробиці, як найдосвідченіша господиня.

Треба завважити, що за життя чоловіка вона була розважлива й ощадна, а по його смерті стала справжньою скупердягою, ніби з того приводу, що все це не її власність, що вона тільки опікунка бідолашних сиріт, та що за кожну витрачену крихту вона мусить одповідати перед Богом. Дозвілля своє присвячувала вона тому, що вдягала та роздягала свого ненаглядного Іполіта, приміряючи вбрання, привезене з Петербургу.

Після того, як Лізу відвезли до Петербургу, сліпий Коля цілком осиротів, і його становище стало ще гірше. Тоді, бувало, сестра, або її нянька йому, бідолашному, хоч щонебудь залишали їсти, а тепер приносять йому недоїдки з дому, та й ті його нянька-ненажера позідає, а сама замкне його в хаті та й піде собі на цілий день на село на вечорниці; добре ще, коли часом кине йому цуценя до кімнати, все ж краще, — принаймні чує щось живе біля себе.

За недовгий час він, бідолашний, так схуд та пожовк, що навіть Марія Федорівна злякалася, коли якось ненароком його побачила. Та вона тільки злякалася, а становища його все ж таки не поліпшила. Щоправда, прислала вона йому новий, пошитий на виріст, демікотоновий сурдут і такі самі штанці.

У такій пишній обнові нянька повела його на село показати своїм родичам; родичі, мабуть, були люди милосердні й заможні; вони нагодували його кашею з молоком і на дорогу дали мандрику з сиром, яка не досягла свого призначення, бо хитрий собака видер її з рук.

Другого дня Коля випросив няньку, щоб узяла його з собою в гості. По дорозі вона згадала, що їй треба зайти туди, куди їй чомусь не хотілося вести Колі; отак вона й посадовила його під тином на вулиці, наказуючи не сходити з місця, "а то — каже — тебе вовки з'їдять."

Отак влаштувавши, вона пішла до своєї знайомої тай пропала.

Довго Коля сидів мовчки під тином і тільки лагідно всміхався, коли звертав обличчя до сонця: нарешті він почав плакати, спочатку стиха, а потім уголос. Почувши його плач, позбігалися сільські діти і, оточивши його, довго дивилися на нього, не знаючи, хто він і звідкіля. Нарешті два-три більшенькі хлопчики запропонували йому йти до них у хату, але він одповів їм, що він сліпий і не бачить дороги. Один із більших хлопців взяв його за руку й повів до своєї хати та дорогою на потіху товаришів примушував його на рівному місці стрибати, кажучи: "скачи, тут яма, чи калюжа."

Після таких перескоків привів його нарешті хлопець до своєї хати. Тут стара баба нагодувала його капусняком і пирогом з кашею, а потім одвела на панський двір і поставила його перед самою Марією Федорівною, яка, щоб надалі не було такої сваволі, звеліла вибити його добре різками на своїх очах, щоб він не волочився.

Довго після цього бідолашний Коля не виходив із своєї комірчини.

Одного разу, в неділю, благовістили до служби, і звуки дзвону стиха долітали до бідного Колі. Він мовчки з усмішкою слухав, аж звуки стихли, а потім спитав свою няньку:

— Що це гуло?

— Гуло, — кажеш? То не гуло, а до служби Божої благовістили, — відповіла незадоволена нянька.

— До якої служби Божої? — трохи помовчавши, спитав Коля.

— Звісно, до якої, — Богу молитись, у церкві.

— У якій церкві?

— У якій? та в тій, що в селі.

— Ходімо й ми туди.

— А забув, як недавно... Ще хочеш?

Коля зідхнув і замовк.

Щодня Коля прислухався, але звуки дзвону не доносилися до його комірчини.

Аж ось другої неділі він знову їх зачув і радісно гукнув: "знову загуло!"

— Нянечко! голубонько! рідненька моя, — звернувся він до няньки — поведи мене до церкви!

Підчас відправи Коля стояв, мов скамянілий; його дуже вразили спів та читання, яких він ніколи не чув, а коли переривалося те або друге, він наче все ще прислухався, тихенько схиляв голову й ледве помітно всміхався. Служба Божа скінчилася, а він усе ще стояв на тому самому місці й дожидав, що заспівають; нарешті нянька взяла його за руку й вивела з церкви, кажучи, що для нього вдруге не будуть правити.

Селяни дивувалися на свого сліпого панича, особливо тому, що ніхто з них не бачив, щоб він хоч раз у церкві перехрестився. Перше, чого навчає мати-християнка свою дитину, що ледве починає белькотати, це складати до купи три пальчики, хреститися й вимовляти слово "Бозя".

У бідолашного Колі доля рано взяла ту ніжну наставницю, а мачуха про це й забула, — так він, уже дорослий хлопчик, не знав ані одної молитви.

Священик не міг про це й гадки мати, бо з'являвся в панському домі тільки в певні дні року; йому платили, як лікареві за візиту, та й край. Зрештою більшість наших поміщиків так само, як і Марія Федорівна, держать сільських священиків на віддалі від себе; це невимовно сумна правда.

Після служби Божої священик закликав до себе Колю, познайомив його з своїм сином Івасем, на рік старшим за Колю, нагодував обідом, дав йому проскуру й наказав няньці, щоб вона його щонеділі приводила до церкви.

Цілий тиждень Коля мало що й спав, все прислухався, коли дзвін загуде; нарешті, діждався: другої неділі задзвонили до утрени: він радісно гукнув: "До служби Божої, до служби Божої, ходімо, няню!" А няня його спала; він намацав її ліжко, збудив її й прохав, щоб вона вела його до церкви.

— Ах ти, полуношнику невгамонний! — скрикнула нянька спросоння — яка тепер церква, добре, що сліпий, так тобі все одно, чи день, чи ніч.

І, повернувшись на другий бік, вона відразу ж захропіла. Коля, помовчавши трохи, почав плакати й проплакав аж до благовісту на службу Божу. Тоді знову почав прохати свою няньку, щоб вела його до церкви. На цей раз вона погодилась.

Священик після служби знов закликав до себе, нагодував, як і перше, обідом і наказував, щоб він не лінувався відвідувати церкву Божу. Коля сказав йому, що він радий ходити до церкви, як тільки дзвона зачує, але нянька не хоче його вести. Священик загрозив няньці, що, коли вона не буде його до церкви водити, то він їй не дасть причастя.

Нянька злякалася, і від того часу Коля після першого ж дзвону справно приходив до церкви.

Минуло не більше півроку, як Коля почав одвідувати церкву і священика, а вже знав з пам'яті утрєню, службу Божу й вечірню, кілька десятків псалмів, всі недільні євангелії і мало не всі послання апостола Павла.

Попович Івась, сприятелювавши з ним, навчив його на пам'ять молитов ранішніх і на сон грядущим. Крім цього, Колі вже не треба було поводитися, він сам ходив до церкви і з церкви, заходив до священика й звідти повертався до своєї комірчини зовсім, як видючий, так що няньці зоставалося тільки спати.

Іноді приходив до нього в гості попович Івась і приносив з собою чи псалтир, чи священну історію, а доброї погоди вони гуляли в садку або купалися в ставку.

Так минуло ще літо. Поповича Івася відвезли до семінарії. Бідолашний Коля знову осиротів; але зате читав з пам'яті псалтир, священну історію й вивчив усі стежки в садку.

Марія Федорівна пильно стежила за його надзвичайними здібностями й не перешкожала їм розвиватися, не вбачаючи в тому ніяких перепон до того, щоб зробити згодом Іполіта справжнім господарем маєтку.

Одного разу, зробивши Колі іспит з першої кафізми, священик дав йому прочитати її в церкві в суботу за вечірнею. Коля прочитав немов із книги: у неділю прочитав за утрєню перший час, а за службою часи й 25-й псалом. Парафіяни й сам священик були захоплені його читанням, тільки деякі побожні бабусі завважили, що добре, мовляв, сліпий панич читає, та занадто жалісливо.

Церква для душі Колиної стала єдиним притулком, до якого він приходив, наче до найлюбішого друга, до найніжнішої матері. Величні, прості наші церковні мотиви зворушували й переймали цілу його істоту, а божественна мелодія і екстатичний ліризм Давидових псалмів підносили його непорочну душу по-над небеса.

Так скріплялася й мужніла його дитяча душа для прийдешніх страждань.

Священик, а особливо причет церковний, полюбили його, як безкорисливого й дуже пильного помічника. Часто, наприклад, траплялося, що він прийде й сидить біля дзвіниці, дожидаючи вечірні чи утрєні; паламар, прийнявши від священика благословення на благовіст до вечірні, відімкне церкву, а Колю пошле на дзвіницю дзвонити; то він і дзвонить собі, аж поки тричі пятидесятого псалма не прочитає.

Або хтось умре на селі, — просять дяка псалтир над мерцем читати, а дяк попросить Колю, і Коля, взявши селянина за полу чи за ціпок, іде за ним, куди його ведуть; прийде, стане, прочитає "Трисвятеє", "Прийдіте" і, зачинаючи від "Блажен муж" аж до "Мал біх", хоч би в одному слові змилився, а бабусі, слухаючи його, плачуть, бо він читав надзвичайно виразно, і в голосі його було чути щось сердечне та зворушливе.

Якжеж було причтові не любити його?

А було, як надійде великий піст, то він цілими днями й додому не вертався; зайде до дяка, чи до священика, пообідає, а там, глянь, і до повечіря час благовістити; поблаговістивши, стає серед церкви і починає читати велике повечіря, а як дійде до "З нами Бог", спиниться, переведе дух і чистим, сердечним тенором поволі прочитає: "З нами Бог, розумійте язиці і покаряйтеся, яко з нами Бог."

Не можна було слухати без сердечного зворушення, як він проказував оту молитву. Після повечіря, коли Коля разом із дяком та священником тихо й сумовито співав "Все упованіє моє на Тя, Мати Божія", мало хто з парафіян не плакав, ідучи з церкви.

Марія Федорівна бачила в Колі сліпого ідіота та й годі; тому не перешкожала йому хоч і на дзвіниці оселитися, як що захотів би. На її думку, вдягала вона його, як на сліпця, то навіть чепурно, себто [діставав він] на рік дві пари демікотонного вбрання, шість сорочок з домотканого полотна та інше; чого ж іще треба? Помешкання ж — ціла офіцина, "хоч собак ганяй"; одне тільки, що Бог очі затьмив, — та вона тому не винна.

Сусідки спочатку говорили їй, що не вадило б його віддати до інституту сліпців, все ж ліпше.

— Е, що вже там! — відповідала вона. — Очей йому не повернуть, а сліпого чому його там навчать?

Сусідки, звичайно, перечити не сміли й одноголосно погожувались з такими практичними доводами.

Така політика привела до того, що Коля був кинутий на призволяще, і це вийшло йому на добре. Припадок споріднив його невинну вражливу душу з святими словами та звуками, і він, кохаючись душею в звуках божественної гармонії, був тисячу разів щасливіший за тисячі тисяч зрячих людей, про що безперечно Марія Федорівна й гадки не мала, а то може б замикала його в комірчині підчас богослужби.

Тому що для Колі день не існував, він часто перебував літні ночі або в садку, або під дзвіницею, читаючи вголос свій улюблений псалом: "Не ревнуй лукавнующим, ниже завиди творящим беззаконіє".

Селяни спочатку боялися ходити вночі мимо дзвіниці, бо гадали, що це якийсь мрець, над яким іще не відправлено похорону, сам по собі відхідну молитву читає; але згодом, як довідалися, що то сліпий панич, то проходили опівночі мимо церкви, навіть і не христячись.

Іполітко також зростав, мов той словутній богатир — не що-днини, а що-години, жив, як то кажуть, наче сир у маслі купаючись. Марія Федорівна, хоч зачерствіла в усіх почуттях, але до свого сина виявляла безмежну ніжність: дозволяла йому все, що звичайно дозволяє мати, яка по-дурному любить свою дитину. Вона й не думала починати вчити його письма: "вивчиться ще, — казала вона сусідкам — нащо передчасно виснажувати дитину." І от Іполітко "розвивався" собі далі серед няньок та покоївок.

Проте, одного доброго ранку Марія Федорівна послала до канцелярії маєтку по писаря Хведька і наказала йому вчити Іполітка письма: "так, для проформи", — казала вона.

Іполітко не тільки був дуже розбещеною дитиною, але, як виявилось, був ще й надміру тупий. Учніві, звичайно, нічого з того не було, а кріпака-вчителя таки частенько водили до стайні (а до стайні знати, для чого водять). Бідолашний Хведько мучився, мучився з своїм пустоголовим учнем, нарешті взявся за розум. Якось Іполітко разом із своїми забавками приніс до шкільного покою кілька мідяних пятаків. Хведько зміркував справу, розпитав учня, звідкіля він узяв оті кругленькі цяцьки; той сказав йому, що в мамуні під ліжком у скрині лежить повний мішок таких цяцьок.

— Так от що, Іполітку, — сказав улесливо Хведько — чи хотіли б ви зовсім не вчитись?

— Хотів би, — відповів весело учень.

— Так подаруйте сьогодні мені оці цяцьки та йдіть гуляти на цілий день, а завтра, коли прийдете вчитися, то принесіть іще, а коли можна, то захопіть якнайбільше; тільки вважайте, щоб мамуня не бачили, бо тоді вони все таки будуть вас до науки приневолювати.

Наставник непотрібно турбувався: учень давно вже добре знав "мистецтво", що зветься злодійством. Нянька Оксана вже років зо три діставала через свого вихованця крадений цукор, цукерки й різні ласощі, а час од часу й оті мідяні круглі цяцьки. Отже, пересторога була цілком зайва.

Другого дня, як і вмовилися, учень приніс учителеві штук із десять пятаків і був звільнений од науки. Третього дня сума вже була більша, четвертого — ще більша; день-у-день робилося те саме, так що до кінця місяця мішок був уже порожній.

Коли учень сповістив свого вчителя про цю справді сумну подію, то вчитель, поміркувавши трохи, спитав:

— А чи не завважали ви, Іполіте Івановичу, де в мамуні переховуються такі самі цяцьки, тільки біленькі?

— Не знаю, не бачив, — одповів учень.

— А коли не знаєте, то сідайте вчитися.

— Я завтра ж довідаюся — зарепетував зляканий учень — і принесу тобі, скільки хочеш, тільки не вчи мене.

— Добре, побачимо, ідіть гуляти, тільки памятайте, — до завтра.

А назавтра Марії Федорівні потрібні були нащось мідні гроші; вона до мішка, а мішок порожній.

Покликали покоївок та няньок. Зявилися ті й другі.

— Ви, такі, сякі, — каже Марія Федорівна — з мішка гроші повитягали?

— Ні, пані, ми й не бачили.

— Різок! — гукнула вона на льокаю.

Зявилися різки та ще два льокаї. Почалось катування, всіх перебрали. Оксани не було вдома; послали й по неї; приходить Оксана та й каже: "За що ви, пані, людей катуєте? Це ж панич постягав гроші для свого вчителя".

Гірко ж заплатила бідолашна Оксана за свою зухвалість; вона дістала вдвоє більше за інших.

Відправивши покоївок, Марія Федорівна пішла шукати по кімнатах Іполітка, але Іполітко, хоч який був дурний, зміркував одразу, що недурно дівки аж вили, репетуючи, і, не діждавшись, аж те виття скінчиться, втік до саду. Після даремного шукання по кімнатах Марія Федорівна розіслала всю челядь і сама пішла шукати Іполітка, а він, не будши дурень, доки їсти не схотілося, сидів у кущах, а коли побачив, що понесли Колі обідати, то пішов до його офіцини і без церемонії доценту зів його вбогу трапезу. Але на горе йому саме за тою трапезою і зловила його сама Марія Федорівна. І дістав же бідолашний Коля за переховування злодія! Крім лайок, докорів і загроз, йому заборонено було давати щобудь їсти, — хіба що шматок чорного хліба та квартиру води, аж до прийдешнього дозволу.

Ніжно, лагідно, справді як мати, випитала Марія Федорівна в Іполіта, коли й кому давав він гроші, а довідавшись про все докладно, звеліла Хведька-наставника вибити добре різками й на час до дня Кузьми й Демяна наказала йому доглядати худоби, а після того дня відвезти його до міста й здати в салдати. Сказано — зроблено.

Тепер іще треба було подумати за Іполіта, що з ним робити? Аджеж йому вже на п'ятнадцятий рік пішло, а ці недолюдки на селі, чого доброго, ще зопсують його. Треба відвезти його до Петербургу й віддати до якогось благородного пансіону. Як задумала Марія Федорівна, так і сталося.

Зоставивши економові наказ, чи то інструкцію, про порядкування маєтком, вона знову спорудила ремонтерську бричку, взяла з собою любе чадо своє та улюблену його няньку Оксану й вирушила до Петербургу, не попрощавшись навіть із своїми найближчими та найбільше язикатими сусідками.

Тепер вона не мала пощо сповіщати їх, куди має віддати свого сина на виховання. Запроси їх тільки, а вони ще якось дізнаються про вчинок Іполіта, і тоді на цілу губернію ославлять його злодієм, а того дурні не розважать, що воно ще дитина.

IV.

Приїхавши до Петербургу, Марія Федорівна спинилася не на Песках, як можна було припускати, а на заїзді в Ямській слободі, біля церкви Івана Предтечі.

Другого ж дня вона сама пішла пошукати помешкання, бо на заїзді й незручно, і брудно, а головне — дорого; вона ж мала зостатися в Петербурзі принаймні років зо два, якщо не більше.

Вийшовши за браму, Марія Федорівна перехристилася на церкву (з деякого часу вона стала дуже побожна) і, не переходячи Лігівки, пішла до Знаменської церкви, тут спинилася, подивилася вздовж імлистого Невського проспекту, помріяла трохи про своє далеке минуле й пішла просто на Пески до відомого будиночка з чотирма вікнами та мезоніном.

В одному з вікон цього будиночка стирчав на бовванці той самий жіночий капелюх, що стирчав і перед десятьма роками, а за іншими вікнами, як і колись, видно було дівчат, наче б вони за ті десять літ і з місця не рушилися; серед тих дівчат була й Ліза, але вже не та недолітня, рябенька, мовчазна Ліза, — тепер біля вікна сиділа, склавши нахрест руки й схиливши на високі груди кучеряву вродливу голову, девятнадцятилітня, немов рожа повна, розвинена, пишна краля.

На свіжому, молодому її обличчі й знаку не залишилося з колишнього ряботиння; треба було зблизька й пильно придивитися, щоб його помітити.

Саме тоді, коли Марія Федорівна проходила повз вікна, Ліза піднесла свої довгі оксамитові вії, глянула крізь вікно й зблідла: вона, бідолашна, пізнала свою мачуху, і перед нею враз встало все її сумне минуле. Вона закрила обличчя руками, хотіла підвестися з стільця, але не могла, звелася ще раз і в нестямі звалилася на підлогу.

Подруги підняли її та занесли за параван.

Ідучи повз вікна, Марія Федорівна й гадки не мала, що вона таку катастрофу викликала. Вона спокійно увійшла до давно знайомого їй подвір'ячка, підійшла до відомої їй халупки біля смітника й постукала в маленькі, нашвидку збиті, але вже дуже старі двері, що відчинилися з якимсь дивним дереньчанням, і перед нею стала Юлія Карлівна з перекинутою чайною філіжанкою в руках (Юлія Карлівна до незчисленних своїх професій додала ще одну — ворожіння на каві). Після перших охів на порозі вона впровадила Марію Федорівну до хижки, і аж тут давні приятельки урочисто поцілувалися.

Заспокоївшись після наглого зворушення й посадовивши свою дорогу гостю на напівзломаному стільці, Юлія Карлівна поспішила представити їй молоду, струнку й дуже вбого вдягнену дівчину з заплаканими чорними великими очима.

— Рекомендую вам, — сказала вона звертаючись до Марії Федорівни — моя добра, можна сказати, приятелька, мамзель Шірнбер, також моя землячка, але по батькові — з доброї родини. Я їй зараз ворожила на каві, і так гарно випадає, що краще й вимагати не можна, а вона все не вірить і плаче.

— Я вже два роки вірила, — тихо промовила дівчина.

— Так що ж, голубонько, і по десять років дожидають, та не плачуть, — промовила незадоволена Юлія Карлівна. - Що ж робити? Така ваша доля, а коли наскучило дождити

свого суженого, то я вже давно пропоную вам перебраться до мене. Якщо не хочете жити разом з панночками, то возьміть мезонін, я з вас небагато братиму, — мені прибуток, і вам не збуток.

Дівчина заплакала і, ледве вимовивши: "прощайте", вийшла з хати.

— Прощайте, заходьте завтра, в мене буде свіжа гуща, я вам ще поворожу, — казала Юлія Карлівна, провозаючи свою пацієнтку очима. А коли та зачинила за собою двері, додала:

— Надто вже горда! почекаєш ще рік-другий свого коханого, — певно переминишся, будеш проситися — не пущу; на дідька ти тоді кому здалася, коли вже й тепер на стару бабу скидаєшся, та тоді на тебе ніхто й глянути не схоче. От, Маріє Федорівно, от де справжнє лихо, — звернулася вона до своєї гості, наче благаючи в неї співчуття. — От ви бачили її — аджеж, можна сказати, й собою гарна, і благородних батьків дочка, а гине, — ні за що, ні про що, а от бач гине. Хто ж, як не самі батьки і винні! Жили вони, голубонько ви моя, у Кронштадті на посаді, та й на добрій посаді, бо при якихось гамазях. Щотижня вечорниці справляли, і унадився до них якийсь мічман; ну, звісна річ, молодий хлопець, молода дівчина, побачились раз-другий та й закохалися одне в одному, а там і до гріха недалеко. Так і сталося. У хаті, було, танці та музики, а вони непомітно вийдуть на двір чи на вулицю, накриються шинелею та й воркують, як ті ніжні голубята, а мати й собі з молодими старшинами амури крутить. Я батькові й не докоряю, — не батьківська це справа доглядати за дочкою, але мати, — мати всьому причина. Вона ж бачила, стара дурепа, що юнак до дочки залицяється, чого б не спитати: а чого тобі, голубе, треба? Коли ти тільки халяви смалиш, так ось тобі двері! А коли ти поважно, — женись! А вона собі думає: "що там, нехай собі молоді пабавляться, він людина благородна, зайвого собі нічого не дозволить." Так от він, бач, і не дозволив, ота благородна людина. Своє діло зробив та й перевівся до Астрахані, чи там іще кудись далі; самі ж батьки тільки тоді помітили, коли сусіди почали на дочку пальцями вказувати. Вечорниці справлять, в залях засвітять, а гостей чорт-ма; хіба два чи три п'яних лаштових заблукає. Побачили, що справа кепська, — мерщій з Кронштадту вибиратися; тепер у Петербурзі й сидять без посади, а вона, дурна, ворожить: коли б пак не так! багато я тобі виворожу; приїде він до тебе зараз таки, — дідька лисого! Не бачив він кращої за тебе; кажу їй: перебирайся до мене, поки ще в тебе хоч трохи краси зосталося, бо так тільки постарієшся! Ох, горе, горе, як подумаю, — додала вона, зідхаючи.

— Ось що, Юліє Карлівно, — сказала Марія Федорівна, помовчавши трохи. Маю до вас велике прохання.

— Яке, Маріє Федорівно? Усе у світі готова для вас зробити.

— Знайдіть мені невеличке помешкання, так — кімнатки три, і якщо можна, щоб близько від якогось благородного пансіону. Я, знаєте, привезла сюди сина.

— Є, є шляхетський пансіон мадам... мадам... Як бо її... помешкання... помешкання... — І вона почала рахувати на пальцях будинки цілого кварталу, пригадуючи той, в якому містився шляхетський пансіон мадам N. — Ну, та якось знайдемо, — додала вона, підлесливо дивлячись на Марію Федорівну.

— Ви мені зробіте велику прислугу; але не більше, як три кімнатки; я цілком

зруйнована, зовсім тепер без грошей: пошесті на худобу, неврожаї та пожежі цілком доконали мене. — І Марія Федорівна мало-мало не заплакала.

— Ось ще що! — сказала вона трохи згодом — мало не забула: ну, що там моя Акулька у вас поробляє? Мабуть, уже велика виросла?

— Превелика! та яка майстерна, та яка краля, просто любо! Тільки вона чогось усе сумує.

— Молода, та й годі! Але от що, Юліє Карлівно, чи не знайшли б ви їй пари? Вона тепер мені непотрібна, житиму в Петербурзі, а тут власна швачка — тільки зайвий тягар, самі знаєте.

— Пара їй давно вже є, тільки я без вас не зважувалась, а писати до вас не знала куди, — адресу вашу загубила; ото ж і не знала, що робити, дожидала, аж ось вас самих Бог приніс до нас. А пара дуже гарна, — говорила вона далі: кухар, п'ятьдесять осіб харчує, по п'ять карбованців за місяць платять; це ж не жарти — такий капітал; так ні ж, — вона не хоче; моститься до неї ще якийсь п'яничка-урядовець, щоправда, молодий хлопець, тільки — видко — голісінький. Не знаю, чи просто так до неї ходить, чи справді сватати хоче, — не знаю.

— Краще було б за кухмейстра, — принаймні вільний шматок хліба, але ж, холи не хоче, то нехай іде й за урядовця. Я може й посаг невеличкий дам. Оборудуйте цю справу, Юліє Карлівно, я вам буду вдячна.

— Подбаю для вас, Маріє Федорівно, конче подбаю. Куди ж це ви?

— Я піду, мені пора, — і Марія Федорівна почала збиратися.

— Та заждіть хвилинку, зараз кава буде готова.

— Ні, дякую, іншим разом, прощайте! Не забудьте ж за помешкання!

— Не забуду! не забуду, Маріє Федорівно!

І приятельки попрощалися.

Повернувшись до себе, Марія Федорівна побачила, що їй Іполітко грає в паці з білявим рум'яним хлопчиком двірника; це була перша лекція на полі освіти Іполітка. Він того великого мистецтва за ціле життя не збагнув би на селі, а в столиці не встиг приїхати, як другого дня вже знав, що таке битка-оливянка.

Днів зо два після того навідалася Марія Федорівна до своєї приятельки в справі помешкання.

Послужлива Юлія Карлівна підшукала саме таке помешкання, як було треба: світле, затишне, а головне — дешевеньке і мало не поруч "благородного пансіону", себто церковної школи.

Випивши філіжанку кави, чи, краще сказати, цикорії, приятельки пішли разом подивитись на помешкання. Проходячи через подвіря, вони почули в модному магазині дренькотливі звуки фортепіана й верещання жіночого голосу, якому вторував хриплий чоловічий бас, що твердо й виразно вимовляв слова пісні:

Во лузяхъ, лузяхъ, лузяхъ,

Во монастырскихъ лузяхъ.

Приятельки переглянулись і, посміхнувшись, вийшли на вулицю. Дорогою Юлія Карлівна скаржилась на прикrostі та клопоти, сполучені з таким закладом, особливо в

такому закутку, як Пески, куди статеchna людина боїться й заглянути.

— Доречі, — сказала Марія Федорівна — чи нема у вас, Юліє Карлівно, знайомого писаря, недорогого; маю дуже дрібненьку, шага не варту справу; тільки з амбіції й веду її, — не хочеться поступатися; писар потрібний, щоб переписувати папери, а я сама буду йому говорити, що писати.

— Є й писар, з самого Головного Штабу, а вже як він до вашої Акульки припадає, то просто диво! Знаєте що, — додала Юлія Карлівна, подумавши — нащо довго клопотатися? Ви приобіцяйте йому щось, от вам і карера для Акульки.

У той час вони підійшли до дуже старого будиночка, що на його воротях красувалася цидулка з написом: "Тут винаймають помешкання, а також кут." Вони постукали в зачинену хвіртку. На стукання, замість двірника, вийшла ветха бабуся в очіпку і впустила їх на подвіря.

Помешкання було якраз до смаку Марії Федорівні: ясненьке й затишненьке, точнісінько таке, як казала Юлія Карлівна. Тільки одне... трошки за дороге: 10 карбованців сріблом на місяць з дровами! Так, чого доброго, незабаром і Покотилівку прожити можна.

Марія Федорівна спробувала зняти мову з господинею будинку про те, що вона мало не старчиха, вдова беззахисна; але господиня була непохитна, і, щоб скоріше покінчити, сказала, що вона сама сирота безпритульна і вдова беззахисна, і що їй давати в себе притулок іншим та їх годувати нема за що. "І коли б ви — додала вона — були не жінкою, а чоловіком, то й за двадцять карбованців не пустила б, така бо вже наша справа жіноча: все може статись."

Марія Федорівна мовчки вийняла карбованця і, подаючи його господині, сухо сказала: "Помешкання за мною, завтра переїду". І справді, другого дня вона вже частувала Юлію Карлівну, хоч і ріденькою, але справжньою кавою в себе на новосіллі.

Нянька Оксана встигла вже посваритися з господинею, а Іполітко, вправляючи свої руки в киданні биток, вибрав собі за ціль білого півня, що ретельно перебирав сміття на подвірі; удар був просто геніяльний, — бідолашний півень тільки крилами залопотів та й одразу ж дуба дав.

— От так битка, — вигукнув захоплений Іполіт — не дурно мамуня двадцятку заплатила!

Про трагічний кінець білого півня швидко дійшли чутки до вух господині; у хаті знявся галас, та такий, що якби не посередництво Юлії Карлівни, то Марії Федорівні довелося б того ж таки дня звільнити затишне помешкання; автім справа закінчилася півкопою.

Ця прикра подія мала, одначе, й ту добру сторону, що нагадала Марії Федорівні про те, чого вона приїхала до столиці. Вона зараз звернулася до Юлії Карлівни й прохала, щоб та ще завтра, якщо можна, послала їй якогось учителя з благородного пансіону, бо вона хоче спочатку приватно вдома приготувати Іполітка, а вже потім віддати його до пансіону.

Сказано — зроблено. Другого ж дня з'явився педагог з церковної школи, і вони вмовилися, щоб Іполітко ходив до вчителя на помешкання до обіду й по обіді, що йому буде так веселіше, бо в педагога вчилосся на помешканні ще кілька хлопчиків. Покінчивши

з цією справою, треба було подбати про другу, поважнішу. Марії Федорівні конче треба було повідомити листом одну свою prot?g?e, сусідку з села, про смерть Лізи, що сталася саме в день її приїзду до Петербургу. Хто ж їй напише такого хитрого листа? Самій писати, так ще висміють, бо вона ж ледве вміє своє прізвище сьак-так нашкрябати; просити ж, щоб їй рекомендували писаря, не хочеться ще й тому, що він з Лізою знайомий; чорти його знають, може він уже знає, що вона справді Ліза, а не Акулька! Ні, йому не можна доручати такої важливої кореспонденції.

— Ох, я ж дурна! — вигукнула Марія Федорівна після довгого роздумування — та що ж я думаю, а вчитель нащо?

Зараз же послала вона Оксану закликати вчителя. Коли він з'явився, то вона попрохала його написати на спробу коротенького листа; а про що писати, — розповіла йому усно.

Педагог вислухав і, подумавши довгенько, сказав:

— Тема поважна, треба обміркувати. Я спочатку так тільки накидаю, а потім, коли вже апробуєте, то й начисто перепису. Завтра буде готове!

— Добре, то ви принесіть до мене, як буде готове, — і вони попрощались.

За день чи два педагог з'явився до Марії Федорівни з розкішним рукописом під пахвою. Господиня запросила його сісти; він покірно сів на стілець і розгорнув рукопис, зразок каліграфії. Марія Федорівна, налюбувавшись письмом, просила педагога прочитати; він прочитав, чи, краще сказати, продекламував свій твір і, коли скінчив, задоволений з себе глянув на Марію Федорівну і шанобливо передав їй рукопис.

Марія Федорівна була дуже вдоволена з листа і, покликавши Оксану, наказала їй зварити каву, а тимчасом попрохала педагога ще раз прочитати лист, тільки не так голосно.

Підбадьорений такою прихильною увагою, він прочитав ще раз, хоч і не так виразисто, зате з тихшим і глибшим почуттям, так, що, коли він прочитав речення: "і її любий погляд закрився для мене навіки", то Марія Федорівна навіть хусточку піднесла до своїх очей. Це, розуміється, не сховалося від ока щасливого автора, і було йому любіше за всякі подяки.

Марія Федорівна, почастувавши автора, попрохала в нього рукопис собі на памятку, а за працю запропонувала йому (правда, дорогенько, але ж він не звичайний писар) карбованця сріблом. Автор великодушно відмовився, сказавши, що він винагорожений її ласкавою увагою, яка для нього — більша за всяку винагороду.

Сказавши ще кілька солодких слів про чутливе серце та про освічений розум своєї протекторки, себто Марії Федорівни, педагог вклонився й вийшов.

Другого ж таки дня Марія Федорівна сама понесла листа на пошту, зловила там якогось листоношу, попрохала його взяти штемплеровий коверт, запечатати листа й написати адресу.

— І цей клопіт скінчився, — сказала вона, виходячи з пошти.

Тепер зостався ще останній і найбільший клопіт: влаштувати Лізину кар'єру. Тоді вона цілком спокійно зможе зайнятися вихованням Іполітка.

V.

Час минав, як завжди минає, і кілька місяців пройшло, а Лізина карера все ще не полагожена. Юлія Карлівна мало не щодня заходить до Марії Федорівни на філіжанку кави і оповідає про зовсім нецікаві новини, а про Лізин шлюб ані слова. Самій же Марії Федорівні не хотілось зачинати розмови, щоб не виявити, що це її дуже цікавить. Щоправда, вона натякала [на це] кілька разів, так, мимохідь, але та ніби не розуміла, і Марія Федорівна не знала, зрештою, що й думати. А тимчасом Юлія Карлівна упала біля неї, як біля золотого кумира, захоплювалася знанням та хистом її ненаглядного, вже богатирської статури, юнака, але її заходи були зовсім даремні: Марія Федорівна, хоч і частенько діставала з села гроші, але їй показувала лише пакети з п'ятьма печатками та обмежувалася філіжанкою кави й шматком пирога в неділю.

Юлія Карлівна терпіла й чекала, а на дозвіллі благовістила в своєму кварталі, що її приятелька Марія Федорівна — напевне генеральша-багачка, що затає своє багатство. Внаслідок таких чуток коло Марії Федорівни утворився чималий гурток знайомих і навіть приятельок. Щоправда, декотрі з них, побачивши, що генеральша трусить над кавалочком цукру й філіжанкою кави, вважали за краще не піддержувати надалі такого високого знайомства, але інші, а серед них і Юлія Карлівна, додержували правила: терпіння все перемаже. Правило це, однак, не цілком справжувалося; Марія Федорівна була просто, як то кажуть, кремій. Проте, приятельки не зневірялись; були вони з тих жінок, що, як довідаються, що ти — людина грошова, то хоч би ти їм своїх грошей і не показував, все ж на тебе будуть дивитись, як на Бога, і почнуть тобі молитися й поклони класти.

Кінець кінцем показалося, що Юлія Карлівна не така вже терпелива, як цього можна було сподіватися від чужинки. Не дуже то покладаючись на прийдешній пожиток, вона задумала таку історію.

Після довгого дождання та глибоких міркувань вона сама собі сказала: "Та що, справді, я дурна така, чи що? сижу, згорнувши руки, та дивлюся на неї! Та хіба ж я дівку за спасибі вигодувала? Та ще й улаштуй її, каже, зроби їй кар'єру! І все це — ні за що, задурно, та й дівчина — Бог-зна, хто вона така; не знати, чи Ліза, чи Акулька, і сама не знаєш, як її звати." Даремне почекавши ще трохи, вона вирішила ближче зазнайомитися з Оксаною, покоївкою й куховаркою Марії Федорівни, — так, на кожний випадок, бо ж до того й професія Юлії Карлівни була така, що їй кожне знайомство личить. Якось вона зовсім випадково зустріла Оксану в крамничці і вмовила її знайти час, щоб хоч на хвилинку зайти до неї цими днями: вона, мовляв, хоче поговорити з нею про одну дуже цікаву справу. Оксана охоче погодилася, але вона не знала адреси Юлії Карлівни. Марія Федорівна, коли була потреба, посилала до Юлії Карлівни двірника або сама ходила, але Оксани не посилала, бо боялась, не без рації, щоб та не зустрілася там із Лізою. Юлія Карлівна з усіма подробицями змалювала Оксані і свій будиночок, і всі вулиці та проулки, якими треба до неї йти.

Оксана, дождавшись неділі, раніше впоралась, одпросилася до служби Божої, а сама подалася до Юлії Карлівни. Спочатку все йшло добре, всі вулиці й проулки вона пам'ятала,

та назву самого дому й забула. Все таки, якось по прикметах, добилася вона й до того дому, а щоб упевнитися, чи це саме той дім, якого їй треба, заглянула до вікна й побачила дівчину, що її обличчя було закрите, бо сиділа вона, схилившись над якоюсь працею. Оксана постукала до вікна, з наміром запитатися про Юлію Карлівну; дівчина підвела голову, поглянула на Оксану та й зблідла. Оксана теж на лиці змінилася. Хвилинку помовчавши, дівчина ледве чутно промовила: "Оксано!" Оксана здригнулася: щось у тому голосі видалось їй знайоме й давно забуте; але вона стояла, все ще не розкриваючи рота.

— Оксано! — сказала вдруге Ліза — чи, може, це не ти, а так тільки — мара?

— Ні, це я, Оксана, — ваша нянька, якщо памятаєте!

— Памятаю, памятаю, — сказала Ліза й вибігла до неї на вулицю.

Довго вони, обнявшись, стояли на вулиці, не кажучи ні слова, поки одна з Лізиних подруг, уважаючи, що така сцена серед білого дня та ще й посеред вулиці — непристойна, вийшла до них і вмовила їх зайти до хати. Зустріла їх сама Юлія Карлівна, що випадково тут трапилась. Вона зразу ж збагнула, що їх не можна zostавляти самих, бо вони з дурного розуму можуть усі її наміри поспувати, а тому вона, привітавшись досить фаміліярно з Оксаною, повела її до своєї хати, посадила їх по [різних] кутках, і сама заходилася варити каву.

Кілька разів Ліза й Оксана, поглядаючи одна на одну, починали плакати. Юлія Карлівна, дивлячись на них, і собі плакала; але, коли вони починали розмову, то вона пильнувала, щоб їм якомога перешкодити. Вона вважала, що кожне порозуміння між ними не відповідає її далекосяглим планам.

Почастувавши Оксану кавою, вона відпровадила її аж за браму й твердо наказала їй нікому не промовитися, що бачила Лізу. - "Коли ж матимеш час, заходь до мене, Оксаночко", — додала вона, прощаючись.

Повернувшись до своєї кімнати, Юлія Карлівна задумалась, потім покликала Лізу, посадила її біля себе й ласкаво, наче кицька, почала її розпитувати:

— Скажи мені, любя Акулько, — говорила вона — що ти памятаєш з того часу, коли ти була ще на селі?

— Я памятаю тільки, що мене звали не Акулькою, а Лізою, що ми жили з братом в одній кімнаті, що брат мій Коля був нещасний, сліпий хлопчик і що в нього спочатку була за няньку оця сама Оксана, а потім мачуха взяла її до себе, а йому, бідолашному, прислали якусь лиху сільську бабу, що йому не давала їсти. Так його, бідолашного, з нею я й покинула. Чи живий ще він, нещасний, тепер? — промовила Ліза й заплакала.

— Ну, а більше нічого не памятаєш? — спитала Юлія Карлівна.

— Ще памятаю й ніколи не забуду нашої мачухи. Я тут її якось раз побачила на вулиці й ледве не вмерла з переляку.

— А чи не памятаєш, якої губернії та якого повіту ваше село?

— Нічого не памятаю.

Юлія Карлівна не вважала за потрібне питатися далі; вона вдягла салоп і щось засмальцоване, подібне до капелюха, а Лізу вислала з хати, замкнула двері й вийшла на вулицю.

Вертаючись з гостей додому, Оксана ще на вулиці почула в помешканні гомін. "Чи то

не злодії, не приведи Боже, забрались?" — ледве промовила вона й кинулася мерщій до хати, вбігла на сходи, а коли відчинила двері, то очам її представилася сцена, що її ледве чи бачила вона коли раніше, — хіба що мимохідь і то десь біля шинку.

Люта, наче скажена кицька, з піною на устах, стиснувши кулаки, стояла Марія Федорівна в нападній позиції, а проти неї в оборонній позиції античного войовника стояв Іполітко.

Коли Оксана ввійшла, Марія Федорівна наче отямилася, спустила кулаки й просичала: "Ох, ти ж, недолуде!" і, звертаючись до Оксани, сказала:

— Піди, заклич до мене цього дурного вчителя; гарних речей навчив він Іполітка.

Оксана пішла виконувати наказ.

Перед цією мало не трагічною сценою сталася така подія. Відпустивши Оксану до церкви, Марія Федорівна й собі пішла до служби Божої. Вона хотіла й Іполітка взяти з собою, але в нього нагло заболіла голова, і він не пішов. Зоставшись сам, Іполітко відімкнув цвяхом маленьку шкатулку (він зробив надзвичайні поступи на шляху освіти) і почав шукати в ній того таємного сховку, що в ньому мамуня ховає гроші. Він уже зрозумів, чого варті гроші. До того ж страх як не щастило йому минулого тижня і в бабки, і в "три листики"; спробував був поставити на кін граматику Греча — не беруть! спробував був в орлянку грати, — і тут не пощастило, просто хоч вішайся, а в борг не вірять, хоч і звать себе приятелями. Пробував був у мамуні просити, — де там, і слова сказати не дала! Що ж йому, справді, було далі робити? Звичайно, красти, а щоб далеко не ходити, він вирішив першу спробу зробити з мамуниною шкатулою; але, як злодій ще недосвідчений і нетерплячий, поквапився, забув про обережність і не завісив гачка на дверях. Саме в ту мить, коли таємний сховок перестав бути для нього таємницею, зненацька ввійшла до хати Марія Федорівна й остовпіла з жаху. Почалася страшна баталія, перервана, як ми бачили, поворотом Оксани.

За півгодини з'явився педагог у новому віц-мундурі, з дуже святочним обличчям, але як витягнулось оте його всміхнене обличчя, коли роздратована, як левиця, Марія Федорівна привітала його такими словами:

— Наставники! Прекрасні наставники! Широ вам дякую! — і вона зо злости не могла говорити далі, а бідолашний педагог стояв, розкривши рота й вилупивши очі.

— Сердечно вам дякую! — продовжувала Марія Федорівна, ледве зводячи дух, — так... наставили, навчили, просвітили дитину! Дивіться, любуйтеся на вашу просвіту. Він — моя дитина, моя єдина дитина — з вашої ласки, добродію, став злодій, грабіжник, а глянь — і розбійником стане! До всього того ви сами спричинилися, бо ви навчили його обікрасти мене, а потім передати вам украдені гроші.

— Пані добродійко, — промовив, задихаючись, педагог — ви брешете! Ви — просто скажена баба, та й годі! Я з вами й говорити не хочу! Прощайте!

І він обернувся до дверей. Марія Федорівна, не сподіваючись од покірливого педагога такої мови, так була спантеличена, що зовсім голову втратила, а поки стямилась, педагог був уже за брамою.

— Біжи, до жени, попроси на хвилиночку, хай повернеться, — говорила вона, штовхаючи Оксану в двері.

Оксана побігла сходами, а вона слідом за нею.

За хвилину педагог уже сидів на канапі й спокійнісінько слухав довгого оповідання про подвиги та здібності свого геніального учня. Дослухавши до кінця, він запитав:

— А чому ви напротязі всього минулого тижня не посилали його до мене вчитися?

— Як не посилала?! Він щодня акуратно ходив до вас, навіть і обідати не приходив додому.

— І на очі не бачив я його з самої неділі.

— Де ж ти волочився, га? — звернулася Марія Федорівна до Іполітка, але його вже й слід запов.

Довго міркувавши над тим, як направити біду, вирішили провадити навчання далі, бо Іполітко, як казав учитель, ще не опанував письма й російської ґраматики, а щоб він невчасно не волочився, стали на тому, щоб Оксана відводила його вранці до школи й приходила по нього ввечері.

Так і зробили. У понеділок вранці багато мешканців тихої вулички помітили сімнадцятилітнього юнака в курточці ? l'enfant, що йшов до школи, а позад нього — літню служницю, що несла шкурятню торбу з книжками та ґрифельну дошку. Поки Іполітко ходив сам, ніхто й не помічав його, а коли за ним почала ходити Оксана, всі почали пальцями показувати. Дивно!

Регулярне й одноманітне ходіння за Іполітком надокучило Оксані, і одного разу вона запропонувала йому прогулятися до іншої школи, а саме — до Юлії Карлівни.

Перша візита йому не зовсім сподобалась, хоч його й почастивали там цукерками; зате вже друга візита припала йому до смаку. Юлія Карлівна, щоб вільніше побалакати з Оксаною, послала його до своїх дівчат і гостро їм наказала, щоб гість не занудився. Оксана ледве його потім звідти витягла, так йому сподобалися дівчата.

І почав він із школи бігати до прекрасних сирен. Сирени незабаром почали в нього просити грошей за ті втіхи, що вони йому постачали.

"Грошей? А де ж їх взяти, отих клятих грошей?" — міркував він собі. - "Хоч би мамуня скоріше вмерла, може тоді легше мені буде."

Поки Іполітко розважався з дівчатами, Юлія Карлівна, частуючи цикорією простосерду Оксану, випитала в неї все, що їй треба було знати про Лізу, довідалася навіть і про губернію, і про повіт, і як село зветься, а довідавшись про все те, повідомила свого знайомого писаря з Головного Штабу, що вже готувався до іспиту на аудитора.

Прийдешній аудитор, довідавшись таких таємниць про свою любу Лізу, мало не збожеволів: "Це ж просто сліпа фортуна", — так він висловився в захопленні.

На шлюб його з Лізою Юлія Карлівна, одначе, погожувалась тільки з умовою, що він оддасть їй половину посагу, який згодом дістане за Лізою.

Писар, розуміється, на все погодився, не сперечаючись.

Наприкінці вона намовила його написати прохання на імя обер-поліціймейстра, і вони попрощалися.

Тепер залишалось запевнити Лізу, що Оксана дурна баба та що вона все набрехала; що Ліза таки справді Акулька, а не Ліза, і не панночка, а справжня кріпачка, та що перед нею тепер така карера, що вона, коли не буде дурна, згодом може стати й "високоблагородною".

— Ну, що ж, чи згода, Лі... Акулько? — спитала вона її.

— Згода, хоч на сажотруса згодна, тільки не держіть мене в цьому багні.

— Вже й багно! Дім, як кожний дім, не знати ще, що далі тебе жде.

— Гірше не буде.

— От тобі і вдячність! Ой, ти, негіднице, бач оділася на чужому хлібі... гультяйка!... мужичка!...

Налаявшись досхочу, Юлія Карлівна нашвидку вдяглася й пішла з дому, а щаслива наречена, zostавшись на самоті, гірко заридала. Юлія Карлівна попрямувала з доброю вісткою просто до Марії Федорівни і знайшла її в найліпшому настрої: вона дістала з села чималу пачку асигнацій та повідомлення, що сліпий панич упав до рову чи до якоїсь ями й зломив собі ногу.

Після перших ласкавих слів приятельки всадовилися на канапі, і Юлія Карлівна, трохи помовчавши, сказала:

— Ну, голубонько, Маріє Федорівно, ледве я її вговкала: "за писаря, каже, не хочу", — подавай їй урядовця!

— Ах, вона мужичка! — проговорила Марія Федорівна — бач чого захотілось, — урядовця! А от як заберу на село, та віддам за пастуха, до худоби!

— Та хіба вона тільки таке товче! Вона каже, що вона не селянська дівка, а шляхтянка. Марія Федорівна на лиці змінилася.

— Та я їй показала, яка вона шляхтянка: просто ляпаса дала та й примусила мовчати, — сказала Юлія Карлівна.

— От і добре, — промовила Марія Федорівна.

— Але ось іще що: жених пручається! Менше, як тисячу карбованців, каже, не возьму.

— Ач, писарчук поганий! Тисячу карбованців за кріпачкою! Та хто таке бачив?

— Та вона ж йому натовкла, що вона не проста, а шляхтянка.

Марія Федорівна знову сторопіла і, роздумавшись трохи, сказала:

— Чи не взяв би він хоч половину?

— Я вже йому сімсот давала, — і слухати не хоче.

— Не знаю, що й робити, — промовила, наче сама до себе, Марія Федорівна.

— Що робити? Давайте тисячу та й кінці в воду.

— Добре, згода, тільки, після весілля.

— А він просить зараз: без грошей, каже, й до церкви не піду, а з грішми хоч у цю мить до вінця.

— Ну, та хай йому біс, дайте йому гроші, а я вам потім поверну.

— Та в мене й карбованця за душею нема.

— Що ж нам робити, хіба останні віддати? Та з чим же я сама зостанусь? Ну, та хай його дідько бере, аби тільки скоріш спекатися. Прийдіть до мене завтра, Юліє Карлівно, — додала вона, наче спам'ятавшись.

— Добре, зайду; тільки завтра — неодмінно, тому що в неділю можна буде й до вінця, а сьогодні, знаєте, четвер, — треба поспішати.

— Так, знаєте що, — зайдіть до мене за годину, або заждіть, я подивлюся, чи не знайдеться в мене вдома, — і вона вийшла до другої хати.

— Саме стільки, скільки треба, — казала вона, даючи асигнації Юлії Карлівні.
Та обережно взяла гроші і, уважно перелічивши, поклала їх до своєї брудної торби.
— Тепер милости просимо на весілля, приходьте хоч до церкви.
— До церкви зайду.
— Приходьте ж: у Знаменській вінчатимуться в 4-ій годині по обіді.
— Добре, неодмінно зайду.

І вони попрощались.

Юлія Карлівна, ідучи по сходах, прошепотіла: "знає кішка, чие сало зіла", а Марія Федорівна, зоставшись сама, легко зідхнула й собі прошепотіла: "хвалити Бога, збулася!"

Довго вона ходила по кімнаті, заклавши руки назад, потім враз спинилася серед хати, з усього розгону ляснула себе рукою по лобі й вигукнула:

— Гей, яка ж я дурна! Оксано, Оксано!

Вбігла перелякана Оксана.

— Чого ти, дурна, очі вилупила? Біжи мерщій, поверни скоріше Юлію Карлівну!

Оксана побігла.

— Тисячу карбованців! Ой, дурна ж я, дурна! — розмовляла сама з собою Марія Федорівна. — Тисячу карбованців, без розписки, без нічого, і кому? якійсь... тьху! соромно й вимовити! Та що це зо мною сталося? Ні, напевне вона мене заворожила! А що, як вона зречеться? Я це напевне знаю. Але дідько і з ними, і з тими грішми, — нехай куди схоче, туди їх і подіне, аби тільки отої гультяйки позбутися, а то вона мені, як більмо на оці... У неділю в четвертій годині... Піду, неодмінно піду.

І вона знову заклала руки назад і почала ходити взад і вперед по хаті, дожидаючи Оксани.

Тимчасом Оксана, добігши аж до самої хати Юлії Карлівни, здибалася коло самої хвіртки з Лізою.

— Здорова була, Оксано! От добре, що ти прийшла, бо мені дуже треба було з тобою побачитися.

— Здорові були, панночко! Мені Юлії Карлівни треба.

— Та її нема вдома, ще зранку кудись пішла... Але ось що, Оксано: ти кажеш, що я панночка, а я ж така сама селянка, кріпачка, як і ти, а тільки ти... чесна, а я...

Ліза не мала сили далі говорити.

— Та що це ви, Лисавето Іванівно, та ви ж справжня, чесна панночка-шляхтянка.

— Хто ж це тобі сказав, що я панночка?

— Ой, Боже мій! хто сказав? Та хіба ж це не я сама на руках вас виносила! хто сказав? — добра мені річ!

— Юлія Карлівна говорить, що ти брешеш, що все це ти говорила мені жартома, що мені тільки голову морочиш.

— Брешу? я брешу? Та плюньте їй мажи очі! Я брешу? Та я заприсягтися можу, до губернатора піду, до самого царя... Бач, держить панночку-шляхтянку, як якусь, прости мене Боже, дівку розпусну, та ще я й брешу... Ні, я їй доведу, що я не брехала...

— Слухай, Оксано, — спинила її Ліза — вона ж мене заміж видає.

— Що ж, щастя, Боже. Святе діло, якщо це шляхтич, бо вам за неблагородного не

можна виходити.

— Він тепер покищо тільки писар, а швидко буде благородний.

— Отож бо й воно, — мусить бути неодмінно благородний.

— Та я рада хоч за ката, аби мені вирватися з цього содому! — Ліза заплакала.

— Та що ви, що це ви, панночко! Такі слова говорите, — за ката!

— Ой, Оксано! Якби ти знала, що я терплю тут, то б не те сказала!

Саме в цю хвилину відчинилися двері на вулицю, з них виглянула якась неголена фізіогномія в гальонах та й гукнула: "Лізо!" — і двері знову зачинились.

— Ідїть, панночко, вас кличуть, а я побіжу, — мене, мабуть, там пані жде, не дїждеться. Бувайте здорові!

— Прощавай, Оксано! Приходь на весілля!

— Прийду, неодмінно прийду, — казала Оксана, перебігаючи вулицю.

— Де це ти волочишся? — таким запитом зустріла її Марія Федорівна, коли вона повернулася.

— Та я її не здогнала, бігла аж до її дому, але її там нема, кажуть, як вийшла зранку, так і не верталася.

— Та ти вже й про дїм її знаєш? Ах, ти огидна тварюко! Та чи знаєш ти, що це за дїм, ти — гультьяйко?

— Дїм, як дїм, аджеж туди й Іполїт Іванович зволили ходити.

— Що?

— Там і наша панночка Лисавета Іванівна живуть!

— Що?

— Я кажу, що там...

— Мовчи, — язика відріжу! Геть!

Оксана вийшла.

На Марію Федорівну гістерія напала й надвечір вона мусіла лягти до ліжка.

Другого дня оточили її постелю безкорисливі приятельки й порадили їй на ніч напитися малини, що вона й зробила, хоч од того їй ані трохи не полегшало.

У неділю, хоч і як тяжко це було Марії Федорівні, вийшла вона з дому точно в третій годині. Хотіла й Іполїтка взяти з собою, та він пішов до вчителя повторювати завдання. На вулиці трапився їй візник (на ті часи це була незвичайна річ на Песках). Вона спитала в нього, скільки возьме до Знаменської церкви; той сказав їй: "двадцятку"; вона вилаяла його й попленталася пішки. Години до шостої сиділа вона біля церковної огорожі, а про вінчання не було й чутки. Нарешті вона встала й пішла додому, кажучи сама собі: "Мабуть, вони в іншій церкві звінчалися. А ну ж, пройду повз дїм Юлії Карлівни!" І вона подалася до того дому.

Ще здалека, не доходячи до дому Юлії Карлівни, вона почула музику й співи.. "Так воно й є, весілля", — подумала вона, підійшла весела до самих вікон, зазирнула до одного з них, і що ж там побачила? Сором і жах! Її любий Іполїтко п'яний, в подертій сорочці, без шлейок та іншого, танцював з так само не зовсім тверезою розпусно-веселою дівчиною під смутні звуки фортепіяна. Так ось де він брав перші лекції цього великого мистецтва, якому так щиро дивувались салдати в фортеці О[рській]!

Намилувавшись на свою любу, єдину дитину, на свого прийдешнього дідича, вона так-сяк перейшла на другий бік вулиці й сіла на хіднику відпочити. Саме в цей час одчинилася хвіртка, і на вулицю вийшла сама Юлія Карлівна з якимсь військовим писарем. Він зграбно, справді по-писарському, вклонився й пішов в один бік, а Юлія Карлівна в другий.

— Так у них нічого не відбулося, — подумала Марія Федорівна і, набравшись сили, підвелася й покликала Юлію Карлівну.

Та підійшла до неї, наче б нічого не сталося, привіталася й спитала про здоров'я.

— Та здоров'я моє не таке ще погане, а погане те, як ви зо мною повелися. Та що це ви, справді (тут вона заговорила голосніше), що ви мене в дурні пошили, чи що? Де ж вінчання?

— Яке вінчання?

— А те, що мало бути в Знаменській церкві?

— От, а яй забула; ну, та ще встигнемо перевінчати, аби посаг був готовий.

— Який посаг?

— А той, що я про нього вам казала, — тисяча карбованців.

— Та я ж вам їх дала!

— Ви мені згідно з контрактом винні були за Акульку й віддали той борг, а тепер збирайте посаг для Лисавети Іванівни Хлюпіної. Зрозуміли тепер?

Марія Федорівна ледве дослухала й напевне гепнула б на брук, коли б Юлія Карлівна її не піддержала. Цілу оту сцену бачила Ліза через вікно, і коли дійшло до умлівання, кинулася на вулицю, підбігла до зворушливої групи й почала пособляти Юлії Карлівні приводити до пам'яті Марію Федорівну. Коли Марія Федорівна опритомніла й подивилася навкруги, то не сказавши ані слова, плюнула межі очі Юлії Карлівні та й пішла хутенсько вулицею.

— Що це означає? — спитала Ліза в Юлії Карлівни.

— Божевільна, та й годі.

І вони дивилися їй услід, аж поки вона не дійшла до рогу вулички, і повернулися додому.

Марія Федорівна зовсім розгубилася. Так часто буває, що найзапекліший, найметкіший злочинець занепадає духом од єдиного слова, що відкриє його злочин.

Скаженіючи, рвала вона на собі волосся, гризла собі руки, немилосердно біла Оксану й проклинала свого любого Іполітка, а він, щоб уникнути всякого річевого доказу матиного гніву, а, може, й прокльонів, декілька день не з'являвся додому; але де він перебував, — ніхто не знав.

Нарешті Марія Федорівна трохи вгамувалася й поважно занедужала. Знову приятельки в один голос порадили їй напитися малини. Вона випила, але малина не помагала, ромен — також. Приятельки ойкали й далі вже не знали, що радити. Так перебула вона місяців два; приятельки, одна по одній, її покинули; Іполітко по кілька день не показувався; одна тільки Оксана, як вірний пес, її не покидала.

А тимчасом Юлія Карлівна з майбутнім аудитором надумали таке. Вони написали, ніби від Марії Федорівни, до священика на селі листа, додавши п'ять карбованців

асигнаціями, з просьбою, щоб він зажадав з консисторії посвідку про народження й хрещення Лізи.

Чимало здивувався пан-отець Єфрем, діставши таке посланіє. Нещодавно читав він листа, повного сліз та зідхань з приводу смерті Лисавети Іванівни. Він і панахиду вже відправив за спокій її душі, а тепер вимагають посвідки її уродин і хрещення. - "Дивно", — подумав він, і послав паламаря до міста по штемплъовий папір, а сам тимчасом розповів попаді своїй про цю дивну пригоду. Попадя не забарилася і повідомила про це управительку, управителька — сусідку-однодворку, та — дідичку, свою протекторку, а дідичка — дідичів, так що, поки пан-отець Єфрем дістав з консисторії Лізину метрику, то вже ціла губернія знала про цю дивну подію. Кожний, розуміється, пояснював її по-своєму, але до суцїої правди ніхто не добрався.

Пан-отець Єфрем, діставши посвідчення, вислав його на зазначену в листі адресу, себто на імя Юлії Карлівни, яка, здобувши цей дорогоцінний документ, послала його майбутньому аудиторіві. Вирішили негайно взятися за справу, себто приступити до Марії Федорівни, щоб вона видала йому тисячу карбованців на шлюб. Спочатку написали листа, але на нього відповіді не дістали, бо Марія Федорівна вмїла читати тільки дрюковане, а писаного — не навчилася; показати ж кому листа вона боялася, здогадуючись, що він в собі нічого доброго не містить.

Певного ранку Юлія Карлівна персонально зявилася по відповідь, і, побажавши доброго ранку, сказала:

— Я до вас, Маріє Федорівно.

— Бачу, що до мене, але з чим?

— З чим... гм, з чим? За грїшми, Маріє Федорівно.

— Хїба ж я вам винна, чи що?

— Винні, Маріє Федорівно.

— А скїльки, — хотїла б я знати?

— Всього тїлько тисячу карбованців.

— Знову тисячу карбованців?

— Так, так, Маріє Федорівно.

— Ах, ти душогубко! ах ти ж кровопийнице! ах ти... — тут уже посипалися такі примовляння, що ані словами не переказати, ані пером списати.

Юлія Карлівна хоч би бровою повела, наче б усе те її не торкалося.

— Так ви не дасте тисячі карбованців? — запитала вона, коли Марія Федорівна трохи вгамувалася.

— Не даю, та й край, — одповіла вона.

— Про мене, як хочете! Значить, я завтра можу вже повідомити обер-полїціймейстра про Лізу?

Марія Федорівна тїлько поглянула на неї, та не промовила ані слова. Юлія Карлівна теж мовчала. Так минуло кїлька хвилин. Потїм Марія Федорівна мовчки підвелася, зняла з стїни образ і, даючи його Юлії Карлівні, сказала:

— Присягнїть менї на образї святого мученика Іполїта, що ви вже завтра все це скїнчите.

Юлія Карлівна вимовила: "Присягаю!", навіть перехристилася по-православному.

Марія Федорівна вийняла з шкатулки пачку кредиток і, відлічивши тисячу карбованців, мовчки віддала гроші Юлії Карлівні, яка так само мовчки взяла їх, перерахувала і, поклавши до торби, сказала: "до побачення, Маріє Федорівно."

— Ні, не до побачення, а зовсім прощайте, я завтра ж їду до себе на село.

— Та ви хоч до неділі почекайте, у неділю неодмінно звінчаємо.

— І без мене звінчаєте. Прощайте!

— Ну, ваша справа. Прощайте, коли не хочете, — і Юлія Карлівна вийшла.

Ближчої неділі тихо й скромно відбулося вінчання в Знаменській церкві. Серед інших цікавих була в церкві й Марія Федорівна; коли все скінчилося, вона підійшла до Лізи й привітала її з приводу взятого шлюбу.

Ліза зойкнула й зомліла, а Марія Федорівна хутко зникла серед натовпу.

Весело повернулася вона додому й дала наказ Оксані збиратися в дорогу.

— Досить з мене, — додала вона. — Натішилася я в цьому клятому Петербурзі, тепер ще залишилося оженити Іполітка, і на тім справам кінець.

Оксана, побачивши пані в доброму настрої, випросилася з дому й дістала дозвіл. Марії Федорівні й на думку не спало, що Оксана випросилася на весілля до Лисавети Іванівни.

Весілля було бучне. Серед гостей визначився Іполітко, який до ранку так насмоктався, що його там і спати поклали.

Другого дня Іполітко почув себе погано, і почув себе ще гірше, коли йому сказали, що він заставив за три карбованці свій макінтош у Юлії Карлівни, щоб зробити подарунок молодій. Іполітко, поміркувавши трохи, пішов до Юлії Карлівни, впав перед нею навколішки й виблагав назад курточку й плащ тільки до вечора. Юлія Карлівна змилосердилася і оддала.

Так-сяк одягся він і вийшов на вулицю. Куди його тепер іти? Він задумався, бо було не до жартів. Матері боявся й на очі показатись, а три карбованці мусів дістати, бо інакше Юлія Карлівна й на поріг не пустить з порожніми руками, а це було йому гірше за все на світі.

Думав він, думав та й видумав такий немудрий, але певний проєкт: "Мамуня тепер — думав він — уже третій місяць хвора і з дому не виходить, — отже, всі можуть повірити, що вона вмерла, і, якщо я, не заходячи додому, обійду всіх її знайомих і попрошу, щоб дали, хто скільки може, на материн похорон, то невжеж не назбираю трьох карбованців? Це ж дурниця! Та сама майориха Поталкуєва три карбованці дасть. Ура! Прекрасно! Я ж тобі покажу, погано чухонко, що я чесна людина", — і надхнений такою справді геніальною думкою він мало не бігцем пустився вулицею.

Другого дня, десь біля десятої години, почали сходиться приятельки на винос тіла небіжчиці Марії Федорівни. Уявіть собі їхнє здивовання, коли їх зустріла ніби померла Марія Федорівна й почала дякувати, що не забувають її. Вона думала, що приятельки, довідавшись про її скорий відїзд, прийшли попрощатися з нею. Незабаром вона дуже розчарувалася. Спочатку одна, далі й друга, й третя приятельки не видержали й розказали про справжню мету своєї візити.

Марія Федорівна, хоч як здержувалася, та не мала, одначе, сили дослухати

красномовної повісти про авантури свого Іполітка; вигнала геть своїх приятельок і послала Оксану по вчителя. Коли скромний педагог прийшов, вона попросила його написати заяву до поліції про те, що її син пропав, і зараз же послала той папір до поліції, а педагогові дала сороківку і просила його купити аркуш штемпльового паперу за п'ятнадцять копійок сріблом.

Того ж дня надвечір поліція повідомила Марію Федорівну про знайдену вівцю, запитуючи одночасно, що з нею робити. "Квартального", що прийшов до Марії Федорівни повідомити її про блудного сина, вона попросила написати, до кого слід, папір про те, щоб прийняли Іполіта до міської в'язниці на переховання.

Другого дня Іполітко уже машерував із шнурком на руці, зручно прикриваючися коротеньким плащем, в супроводі поліційного вартового просто до Литовського замку.

Того ж дня по обіді за столом у Марії Федорівни сидів сумирний учитель і майстерно виписував на штемпльовому папері прохання на ім'я царя, щоб було вписано до війська рядовим салдатом сина дідички вдови Хлюпіної за нешанування матері.

Згода на прохання прийшла скоро, і одного гарного ранку Іполітко в гурті арештантів вийшов з Литовського замку на московський шлях — трактом у напрямку до Оренбургу.

Не встиг ще Іполітко перелічити етапів між Москвою та Петербургом, як до Марії Федорівни прийшов той самий квартальний і повідомив її, що вона арештована у власному помешканні з наказу "Управы Благодичія". Сталося це саме того дня, коли вона збиралася покинути назавжди огидний для неї Петербург. Квартальний ввічливо вклонився й зник, залишивши по собі слід, себто поліціанта біля брами.

За тиждень після Лізиноного шлюбу чоловік її, научений Юлією Карлівною, жваво, чітко й доладу написав прохання й передав його до канцелярії міністра внутрішніх справ. Прохання розпечатав сам міністр і наказав його розглянути. Почався розслід, і зясувалося, що прохання, хоч і яке неймовірне здавалося на перший погляд, відповідало таки правді. Марію Федорівну заарештовано і призначено над нею слідство, з якого виявилось, що була вона винна в тому, що гнобила дітей свого чоловіка від першого його шлюбу та намірялася позбавити їх спадщини на користь свого сина Іполітка. За все це засудив її суд на заслання до далекого жіночого монастиря на вічну епітимію.

Так скінчилися лихі хитрування Марії Федорівни, і тепер вона, позбавлена всього, навіть особистої свободи, в тісній, похмурій келії "гниє, як отруєний щур у норі", за виразом автора "Подорожі ?уллівера".

Лисавета Іванівна після того, як привела свої справи до доброго кінця, виїхала з столиці разом із своїм чоловіком, вже не простим писарем, а клезьким регістратором. Юлія Карлівна просилась теж з ними на село за матусю, чи хоч за ключницю; але їй рішуче відмовили, і вона зосталася, як і раніше, власницею відомого закладу.

У цілому світі, а точніше в цілій губернії, вже була відома історія сумних Лізиних пригод, і тому сусідки-дідички зустріли її з одвертими обіймами, як героїню справжнього роману.

Небавом занедбане село почало відновлятися. Лізин чоловік показав себе дуже добрим сільським господарем, так що занедбане господарство пішло в рух. Одне слово, все воскресло з появою Лисавети Іванівни, але найбільше відчув її присутність бідолашний

сліпий Коля. Вона з ним ні на хвилину не розставалася, ходила за ним, як найдбайливіша нянька і найніжніша сестра.

Він, як і раніше, ходив до церкви, як і раніше, любовно виконував обов'язки дяка й паламаря. Це було його єдине й дороге серцю зайняття. Часто, вертаючися пізно з всенощної, він тихо, з невимовним сумом, співав: "Все упованіє моє на Тя возлагаю, Мати Божія, сохрани мя под кровом Твоїм."

1855.24.I – 20.II.

Новопетровський форт.